

संस्थापक
साने गुरुजी

साप्ताहिक साधना

Weekly Sadhana

Date of issue

शनिवार,
१२ सप्टेंबर २०२०
मूल्य रु. २०
(एकूण पृष्ठे : ४४)

तग धरून उभे :
जीवन आणि शाळा
शिल्पा बल्लाळ

काँग्रेसच्या पुनरुज्जीवनाची पायाभरणी होणार ?

(२३ काँग्रेस नेत्यांनी अध्यक्ष सोनिया गांधी यांना
लिहिलेल्या पत्राच्या निमित्ताने)

संपादकीय

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

साधनाच्या वर्गणीदार वाचकांना सूचना, विनंती, आवाहन...!

प्रिय वर्गणीदार वाचकहो,

कोरोना साथीपासून बचावासाठी मार्चअखेर संपूर्ण देशभरात लॉकडाऊन जाहीर झाल्यानंतर ऑगस्ट अखेरपर्यंत, पोस्टखात्याचे काम पूर्णतः ठप्प होते किंवा अत्यावश्यक सेवेपुरतेच चालू होते. त्यामुळे मागील पाच महिन्यांत साप्ताहिकाचे सर्व अंक फक्त ऑनलाईन स्वरूपात प्रकाशित झाले. मात्र २० ऑगस्ट रोजी पोस्टखात्याने पोस्टींगसाठी अंक स्वीकारण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्यानुसार हा दुसरा छापील अंक आपणास पाठवण्यात आला आहे. यापुढील प्रत्येक आठवड्याचे छापील अंक नियमितपणे पोस्टाद्वारे आपल्यापर्यंत येत राहतील.

मागील पाच महिन्यांत साधना साप्ताहिकाचे २१ अंक प्रकाशित झाले, ते सर्व अंक त्या-त्या आठवड्यात weeklysadhana.in या वेबसाईटवर अपलोड करण्यात आले. शिवाय ज्या वर्गणीदार वाचकांचे व्हॉट्सअॅप नंबर/इ-मेल आमच्याकडे होते, त्या सर्वांना त्या-त्या वेळीच पाठवण्यात आले आहेत.

आता मागील अंकांचे प्रिंटिंग व पोस्टींग हे दोन्ही करणार असल्याने त्यासंदर्भातील नियोजन असे आहे. ऑगस्ट महिन्यातील चार अंक विशेषांक होते, ते साधनाच्या सर्व वर्गणीदारांना पुढील आठवड्यात पाठवत आहोत.

एप्रिल, मे, जून, जुलै या चार महिन्यांत साधनाचे १७ अंक प्रकाशित झाले आहेत, त्यासाठी वर्गणीदार वाचकांना तीन पर्याय देत आहोत.

पर्याय १ :- एप्रिल ते जुलै या चार महिन्यांतील सर्व छापील अंक आम्हाला हवे आहेत. त्यानुसार आमची वर्गणी जेव्हा केव्हा संपणार असेल तेव्हा आम्ही पाठवू आणि दरम्यानच्या चार महिन्यांत कधी तरी संपली असेल तर ती आम्ही तातडीने पाठवत आहोत.

पर्याय २ :- एप्रिल, मे, जून, जुलै या चार महिन्यांतील १७ अंक आम्ही डिजिटल स्वरूपात पाहिले/वाचले आहेत, त्यामुळे आम्हाला त्या छापील अंकांची गरज नाही. त्याऐवजी आमची वर्गणी संपण्याची मुदत पुढे ढकलावी. त्यानुसार वर्गणी संपेल तेव्हा पुढील वर्षासाठी पाठवू किंवा संपली असेल तर लगेच पाठवत आहोत.

पर्याय ३ :- आम्ही साधना साप्ताहिकाचे वर्गणीदार पूर्वी कधी तरी होतो किंवा कधीच नव्हतो, मात्र आता नव्याने वर्गणीदार होऊ इच्छितो. त्यासाठी वर्गणी पाठवत आहोत, आम्हाला ऑगस्ट/सप्टेंबर २०२० पासून वर्गणीदार करून घ्यावे.

वरीलपैकी पर्याय १ पसंत असेल त्यांनी शक्य तितक्या लवकर कळवावे. त्यांना १५ सप्टेंबरपर्यंत त्या चार महिन्यांचे अंक पाठवणार आहोत. पर्याय २ हवा असेल तर त्यांनी काहीही कळवण्याची आवश्यकता नाही.

पर्याय ३ हवा असणाऱ्यांनी वर्गणी पाठवताना कोणत्या महिन्यांपासून वर्गणीदार व्हायचे आहे ते कळवावे.

संपर्क : साधना साप्ताहिक

४३१, शनिवार पेठ, पुणे, ४११०३०

Ph 02024451724 / Mob. 7028257757 / weeklysadhana@gmail.com

संस्थापक संपादक : साने गुरुजी

Date of issue

१२ सप्टेंबर २०२०

वर्ष ७३ / अंक - ५

संपादक :

विनोद शिरसाठ

सहयोगी संपादक मंडळ :

अभय टिळक

अतुल देऊळगावकर

मनोहर जाधव

रझिया पटेल

मुखपृष्ठ मांडणी : गिरीश सहस्रबुद्धे

अक्षररचना : सुरेश माने

मुद्रितशोधन : मिलिंद बोरकर

‘साधना’ हे साप्ताहिक मालक, साधना ट्रस्ट यांचेसाठी प्रकाशक हेमंत नाईकनवरे यांनी मुद्रक, आनंद लाटकर कॉम्प-प्रिंट कल्पना प्रा.लि., २५/१, यशगंगा इंड. इस्टेट प्रा.लि., वडगाव बु.॥, पुणे ४११०४१ येथे छापून, साधना साप्ताहिक, ४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०. येथे प्रसिद्ध केले.

Ph.: 020-24451724 /

Mob.: 7028257757

weeklysadhana@gmail.com

http://weeklysadhana.in

साधना मीडिया सेंटर (पुस्तक विक्री केंद्र)

Ph. : 020-24459635

वार्षिक वर्गणी :

एक वर्षासाठी : ८०० रुपये

दोन वर्षासाठी : १६०० रुपये

तीन वर्षासाठी : २४०० रुपये

वर्गणीची रक्कम रोख किंवा/म. ऑ./डी.

डी./चेक ‘साधना साप्ताहिक’ या नावाने

काढून, साधना कार्यालयाकडे पाठवावी.

किंवा साधना साप्ताहिक, बचत खाते

क्र.60025586634,

IFSC MAHB 0000001, बँक ऑफ

महाराष्ट्र, बाजीराव रोड शाखा, पुणे ३० येथे

वर्गणीची रक्कम जमा करावी आणि नाव, पत्ता,

फोन नं. इत्यादी तपशील साधना कार्यालयाला

इ-मेल अथवा फोन करून कळवावेत.

(अंकातील सर्व छायाचित्रे इंटरनेटवरून साभार.

अंकात व्यक्त झालेल्या सर्वच मतांशी संपादक

सहमत असतीलच असे नाही.)

अनुक्रम

४ । संपादकीय

काँग्रेसच्या पुनरुज्जीवनाची पायाभरणी होणार?

७ । संविधानाचा ग्रहणकाल

(पूर्वार्ध)

प्रतापसिंह साळुंके

१३ । भ्रष्टाचारविरोधी मोहीम आणि

क्षी यांचा यू टर्न

सतीश बागल

२० । तग धरून उभे : जीवन आणि शाळा

शिल्पा बल्लाळ

२७ । अशांत शांतिनिकेतन

विजय दिवाण

३१ । आमचं ‘सरकार’ कुटुंब

पुष्पा भावे

(संपादक : मेधा कुळकर्णी)

३५ । थेरीगाथा : स्त्रीचळवळीसाठी

वैचारिक दृष्ट्या पोषक मांडणी

अशोक रा. इंगळे

३९ । प्रतिसाद

प्रदीप चंद्रचूड, बाळकृष्ण शिंदे, अरुण वि.कुडडे,

सुरेखा सबनीस.

४१ । शाश्वत ऊर्जेचा माणूस : वि. रा. जोगळेकर

वसंत आपटे

स्थापण्या समता शांती ठेवुनी शुद्ध साधना । करिती साधना त्यांना ठेवी उत्स्फूर्त साधना ॥

संपादकीय

काँग्रेसच्या पुनरुज्जीवनाची पायाभरणी होणार ?

गेल्या आठवड्यात दिल्ली येथे काँग्रेसच्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीची बैठक झाली आणि तिच्यामध्ये सोनिया गांधी यांची निवड हंगामी अध्यक्ष म्हणून दुसऱ्यांदा झाली. मे २०१९ मध्ये झालेल्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला आलेल्या दारुण अपयशाची जबाबदारी स्वीकारून राहुल गांधी यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला आणि त्यानंतर एक-दीड महिना बराच घोळ घालूनही नवा अध्यक्ष काँग्रेसला निवडता आला नाही. 'आता नेहरू-गांधी घराण्याच्या बाहेरचा अध्यक्ष निवडा' असे आवाहन त्यांनी केले. पण तरीही काँग्रेसजनांनी तो निर्णय पुढे ढकलला आणि सोनिया गांधी यांना काँग्रेसचे हंगामी अध्यक्ष केले. त्यानंतर आता पुन्हा एकदा हंगामी अध्यक्ष केले आहे.

सोनियांची प्रकृती साथ देत नाही, राहुल इच्छुक नाहीत आणि प्रियांका फार पुढे येताना दिसत नाहीत. म्हणजे खरोखरच काँग्रेसच्या बाहेरचा अध्यक्ष असावा, अशी त्या तिघांची इच्छा आहे का? की 'धरले तर चावते आणि सोडले तर पळते', अशी त्यांची मनःस्थिती आहे? काँग्रेसच्या अंतर्गत गोटातूनही असेच कळते की, ते तिघेही संभ्रमात आहेत.

काँग्रेस पक्षाला नेहरू-गांधी घराण्याचे नेतृत्व आहे त्याला आता ५३ वर्षे झाली आहेत. नरसिंहराव व सीताराम केसरी अध्यक्ष झाले तो मधला सात वर्षांचा (१९९१-९८) अपवाद. या ४५ वर्षांपैकी सुरुवातीची १८ वर्षे इंदिरा गांधींची (आणि त्यातली संजय गांधींची गुंतवणूक) सत्ता मिळवणे व राबवणे या आकांक्षेचीच होती हे खरे. पण उर्वरित चौघांना (राजीव, सोनिया, राहुल, प्रियांका) फार मनापासून काँग्रेसचे नेतृत्व करायची इच्छा होती किंवा आहे का, याबाबत कायम शंका राहिली आहे. संजय यांच्या अकाली मृत्यूनंतर राजीव अनिच्छेने राजकारणात आले आणि इंदिराजींच्या हत्येनंतर अनिच्छेनेच पंतप्रधानही झाले. राजीव यांच्या हत्येनंतर तब्बल सात वर्षे सोनिया सक्रिय राजकारणापासून दूर राहिल्या; नंतर राजकारणात आल्या, अध्यक्ष झाल्या, पण पंतप्रधान झाल्या नाहीत. त्यानंतर राहुल उपाध्यक्ष व अध्यक्ष झाले, पण पंतप्रधान होण्याची आकांक्षा त्यांच्यात कधीच दिसली नाही. आणि प्रियांकाही आता वयाच्या पन्नाशीच्या जवळ आहेत, तरीही खासदार व्हायला तयार नाहीत. या चौघांच्या अशा वर्तनाचा अर्थ काय? शक्यता एक- तिघांनाही आपल्या मर्यादांची जाणीव आहे आणि पक्षाचे नेतृत्व स्वतःकडे ठेवून त्यांची सत्ताकांक्षा शमत असावी. दुसरी शक्यता- त्यांची अवस्था महाभारतातल्या भीष्माचार्यासारखी झालेली असावी, म्हणजे हस्तिनापूरची गादी टिकून राहिली पाहिजे, यासाठी पांडवांच्या बाजूने राहावे लागणे ही नियती. तिसरी शक्यता- काँग्रेसजन त्यांना सोडायला तयार नाहीत.

कदाचित वरील तिन्ही शक्यता कमी-अधिक प्रमाणात खऱ्या असाव्यात. आणि म्हणून सोनिया, राहुल, प्रियांका यांची कोंडी आजच्या काळात जास्त झालेली दिसते. या कोंडीतून मार्ग कसा काढायचा हे त्यांना कळत नसावे. त्यामुळे 'बुडत्याचा पाय खोलात' या म्हणीप्रमाणे काँग्रेस पक्ष अधिकाधिक गाळात चालला असावा.

या पार्श्वभूमीवर २३ काँग्रेस नेत्यांनी पाठवलेले आणि आताच्या काँग्रेस कार्यकारिणीत वादाचा विषय बनलेले पत्र महत्वाचे ठरणार आहे. आताची कोंडी फोडण्याचा मार्ग दाखवणारे ते पत्र आहे. राहुल, मनमोहन व अन्य काही काँग्रेस नेत्यांनी त्या पत्राबद्दल नाराजी व्यक्त केली आहे, आणि सोनियाही दुखावल्या गेल्या आहेत. 'पण त्या २३ नेत्यांच्या बाबतीत माझ्या मनात राग नाही' असे म्हणून लवकरच काँग्रेसचे राष्ट्रीय अधिवेशन भरवून नव्या अध्यक्षाची निवड केली जाईल, असे सोनिया गांधी यांनी जाहीर केले आहे.

काय आहे या पत्रात?

अतिशय सभ्य व सौम्य भाषेतील या पत्रात काँग्रेसच्या सद्यःस्थितीचे नेमके वर्णन आहे, ही स्थिती का आली याची योग्य कारणमीमांसा आहे, यातून बाहेर पडण्यासाठी काय करायला हवे याचा समर्पक आराखडा आहे, आणि प्राप्त परिस्थितीतून पक्षाने नवी भरारी का घेणे आवश्यक आहे, याबाबत देशहिताचे प्रतिपादन आहे. या पत्रात महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, इंदिरा गांधी यांचा वारसा आणि राजीव, सोनिया व राहुल यांचे योगदान अधोरेखित करून विस्तृत मांडणी केली आहे. कोणत्याही विशिष्ट व्यक्तीवर किंवा घटकांवर दोषारोप करणारे हे पत्र नाही. त्यातील प्रमुख मुद्दे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सध्या आपला देश स्वातंत्र्योत्तर भारतातील सर्वांत मोठ्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक संकटातून जात आहे. संविधानातील मूल्यांची मोडतोड केली जात आहे. भारतीय जनता पक्ष त्यांचा सांप्रदायिकतेचा व विभाजनवादी अजेंडा राबवण्यात यशस्वी होत आहे.
२. संपूर्ण देशात भीतीची व असुरक्षिततेची भावना बळावत चालली आहे. अशा वेळी काँग्रेसने स्वस्थ बसून चालणार नाही. परिस्थितीचे आव्हान स्वीकारले पाहिजे. त्यासाठी काँग्रेस पक्षसंघटनेचे पुनरुज्जीवन केले पाहिजे. तरच पुरोगामी व लोकशाहीवादी शक्ती बळकट होऊ शकतील.
३. देशातील तरुण वर्ग बेरोजगारीमुळे अशांत आहे, शेतकरीवर्ग अस्वस्थ आहे, गरीब लोक व कामगार मजूर परिघाबाहेर फेकले जात आहेत. त्यातच कोरोना संकटाने परिस्थिती आणखी बिकट केली आहे. स्थलांतरित लोकांची अवस्था आणखी वाईट होत चालली आहे.
४. भारताच्या सीमेवर खदखदणारी परिस्थिती आहे. शेजारी देशांबरोबरचे संबंध अधिक बिघडलेले आहेत. राष्ट्रीय सुरक्षा, संरक्षणविषय धोरण आणि परराष्ट्र नीती यांच्यासंदर्भात काँग्रेसमध्ये पूर्वीपासून स्पष्टता आहे, त्यामुळे आताची खराब होत चाललेली परिस्थिती पाहता ठोस भूमिका घेण्याची गरज आहे.
५. राष्ट्रीय पातळीवर आणि राज्यांमध्ये काँग्रेसची घसरण अधिकाधिक होत चालली आहे. मागील दोन्ही लोकसभा निवडणुकांमध्ये पक्षाची स्थिती आणखी खालावली आहे. अनेक राज्यांमध्ये निवडणुकांनंतर पक्ष परिघावर गेला

आहे. अशी अवस्था येण्याला अनेक कारणे आहेत, ती शोधली पाहिजेत आणि आवश्यक पावले उचलली पाहिजेत.

६. काँग्रेसचा जनाधार झपाट्याने कमी होत गेला आहे आणि तरुणांचा विश्वास आपण गमावलेला आहे. मागील दोन लोकसभा निवडणुकीच्या काळात १८.७ कोटी तरुण मतदारांची भर पडली आहे. २०१४ मध्ये १०.१५ कोटी आणि २०१९ मध्ये ८.५५ कोटी तरुणांनी पहिल्यांदा मतदान केले. यातील बहुतांश तरुणांनी मोदी व भाजप यांना मतदान केले. मागील तीन लोकसभा निवडणुकांमध्ये भाजपला मिळालेली मते अनुक्रमे ७.८४ कोटी, १७.६६ कोटी आणि २२.९ कोटी इतकी आहेत. याउलट काँग्रेसची स्थिती २००९ मध्ये होती त्याच्या खालीच राहिली आहे.
७. मागील लोकसभा निवडणूक होऊन १४ महिने झाले आहेत, तरीही पराभवाची कारणमीमांसा व पक्षाची ढासळती स्थिती यावर आत्मपरीक्षण झालेले नाही. ही स्थिती आणखी खराब होऊ नये, अशी आमची इच्छा आहे आणि म्हणून आम्ही त्यावर काही उपाययोजना सुचवीत आहोत.
८. काँग्रेस पक्षाच्या राष्ट्रीय अध्यक्षपदाचा तिढा सुटलेला नाही, त्यामुळे काँग्रेस कार्यकर्त्यांचे नीतिधैर्य खचले आहे. भाजपचा विभाजनवादी अजेंडा व केंद्र सरकारची चुकीचे धोरणे, याबाबत काँग्रेसची राष्ट्रीय कार्यकारिणी पक्षाला दिशा देण्यासाठी उपयुक्त ठरताना दिसत नाही. प्रादेशिक स्तरांवरील अनेक नेते पक्ष सोडून जात आहेत.
९. काँग्रेस संसदीय पक्षाच्या बैठका औपचारिकता म्हणून होतात आणि त्यामधून आदरांजली वाहण्याचे वा तत्सम उपचार केले जातात. पूर्वीप्रमाणे गहन व गंभीर चर्चा होत नाहीत. काँग्रेस पक्ष विरोधी पक्षात असताना तरी हे मोठ्या प्रमाणात व्हायला हवे.
१०. प्रदेश काँग्रेस समित्यांचे व जिल्हा काँग्रेस समित्यांचे अध्यक्ष निवडले जात नाहीत, तर नियुक्त केले जातात. ज्या नेत्यांना जनाधार आहे व जनतेच्या मनात आदर आहे, त्यांच्या नियुक्त्या होत नाहीत आणि झाल्याच तरी त्यांना पुरेसे स्वातंत्र्य मिळत नाही.

वरील मुद्यांचा परामर्श घेऊन प्रत्यक्षात काय करायला हवे सांगताना, या पत्रात आणखी बरेच तपशील आले आहेत. त्याचा सारांश तीन वाक्यांत सांगता येईल. स्थानिक पातळीपासून राष्ट्रीय स्तरापर्यंत काँग्रेसचे अध्यक्ष व पदाधिकारी निवडण्यासाठी संघटना बळकट करा आणि निवडणुका घ्या. युवक काँग्रेसची पुनर्रचना करून तरुण वर्गाला जोडून घ्या. समविचारी पक्षांशी युत्या व आघाड्या करा.

हे पत्र लिहिणारे २३ नेते पुढीलप्रमाणे- गुलाम नबी आझाद (राज्यसभेतील विरोधी पक्षनेते), आनंद शर्मा (लोकसभेतील काँग्रेसचे उपनेते), पृथ्वीराज चव्हाण (महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री), कपिल सिब्बल, मनीष तिवारी, शशी थरूर, मुकुल वासनिक, भूपिंदरसिंग हुडा, राजिंदर कौर भट्टल, वीरप्पा मोईली, विवेक तनखा, जितिन प्रसाद, मिलिंद देवरा, पी.जे.कुरियन, अजय सिंग, रेणुका चौधरी, अरविंदर सिंग, कौलसिंग ठाकूर, राज बब्बर, अखिलेश प्रसाद सिंग, कुलदीप शर्मा, योगानंद शास्त्री, संदीप दीक्षित.

या सर्वांच्या नावांवरून नजर टाकली तर लक्षात येते की, यांनी मंत्रीपदे व खासदारकी भूषवली आहे, हे पक्षाचे वरिष्ठ पदाधिकारी राहिले आहेत. यातील बहुतेक सर्वजण सुरुवातीपासून काँग्रेस पक्षातच आहेत. यापैकी अपवाद वगळता कोणीही मासलीडर नाहीत. त्यामुळे पक्ष बळकट व्हावा हाच एकमेव हेतू यांचा हे पत्र लिहिण्यामागे असावा, असे मानायला बराच वाव आहे. आणि समजा यांचा अन्य काही हेतू असेल तरी, त्यांनी उपस्थित केलेले मुद्दे तर रास्त आहेत. म्हणून काँग्रेसच्या पुनरुज्जीवनाची पायाभरणी करण्यासाठी हे पत्र उपयुक्त ठरेल असे म्हणता येईल. अर्थात, सोनिया व राहुल यांनी स्वतःभोवती असलेले सल्लागारांचे व खुशमस्कऱ्यांचे कडे भेदून पुढे जायचे ठरवले तरच काँग्रेसचे पुनरुज्जीवन होणार! पण त्यांना ते कितपत जमेल, कितपत करू दिले जाईल?

विशेष नोंद : २३ काँग्रेस नेत्यांनी अध्यक्ष सोनिया गांधी यांना लिहिलेल्या इंग्रजी पत्राचा मराठी अनुवाद वाचायचा असेल तर kartavyasadhana.in वर चला.

न्यायदेवतेच्या (न लिहिलेल्या) डायरीतून

प्रतापसिंह साळुंके

संविधानाचा ग्रहणकाळ (पूर्वार्ध)

भारतासारख्या खंडप्राय देशाने संविधान स्वीकारणे ही एक ऐतिहासिक आणि अलौकिक घटना होती. ऐतिहासिक यासाठी की, ब्रिटिशांच्या राजवटीतून मुक्त होईपर्यंत लिखित कायदे, न्यायालये, राज्यघटना, संसद, निवडणुका या साऱ्यांबाबत एक देश म्हणून आपण अनभिज्ञ होतो. आपल्या देशाने एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून काय दिशा ठेवावी, कोणती धोरणे अंगीकारावीत, आपले प्राधान्यक्रम काय असले पाहिजेत- याचा एक बृहद् आराखडाच संविधानाने आपल्यासमोर ठेवला. आणि अलौकिक यासाठी की एक सर्वथा नवी अशी शासनप्रणाली- आपल्याला तिचा फारसा अनुभव नसताना अतिशय आत्मविश्वासपूर्वक स्वीकारण्याची मानसिक तयारी आपण दाखवली. भारत स्वतंत्र झाल्यावर एक राष्ट्र म्हणून आपण लोकशाही प्रणाली राबवू शकू किंवा नाही याविषयी पाश्चात्य विचारवंत, अभ्यासक, कायदेतज्ज्ञ बरेच तर्कवितर्क लढवत होते. भारताचा आकार, विविध जाती, धर्म, पंथ, आर्थिक, सामाजिक विषमता, साक्षरता या सगळ्या बाबींचा विचार करता, भारताला लोकशाही व्यवस्था पेलवणार नाही, असा काहींचा कयास होता. अर्थात त्यात आविष्लेषणाचा असला, तरी त्याच्या आडून पाश्चात्यांचा पूर्वेकडील देश-संस्कृती यांविषयीचा एक तुच्छतावादी दृष्टिकोन, पूर्वग्रह, स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाचा अवाजवी अभिमान अशा गोष्टीच जास्त डोकावत होत्या. स्वतंत्र भारताची पहिली सार्वत्रिक निवडणूक १९५२ मध्ये झाली. ती अतिशय यशस्वीपणे पार पडली. त्यानंतर पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने संविधानानुसार राज्यकारभार सुरू केला. अतिशय उत्तम पद्धतीने तो चालविला जात होता. पंडित नेहरूंनंतर लालबहादूर शास्त्री यांनीही हा कारभार अतिशय सचोटीने चालविला. शास्त्रींच्या अकाली निधनानंतर पंतप्रधानपदाची धुरा कोण सांभाळणार, असा पेच उभा राहिल्यावर काँग्रेसमधल्या जुन्या-जाणत्या आणि राजकारणात मुरब्बी असलेल्या नेत्यांनी आपले वर्चस्व तर राहिल, परंतु लोकांना स्वीकारार्ह वाटेल असा चेहरा निवडण्याचे ठरविले. तो चेहरा होता भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित

आणीबाणीमध्ये फक्त विरोधी पक्षातील सदस्यांनाच अटक, अन्याय-अत्याचार सहन करावा लागला असे नाही; तर स्वपक्षातील तरुण तुर्क म्हणून सुपरिचित असणारे मोहन धारिया, चंद्रशेखर आणि कृष्ण कांत यांनी इंदिरा गांधी यांची एकाधिकारशाही मानायला नकार दिला- अशा पक्षाच्या ध्येयधोरणांशी एकनिष्ठ असणाऱ्या परंतु व्यक्तीच्या पायाशी निष्ठा वाहण्यास नकार देणाऱ्या या नेत्यांची पक्षातून हकालपट्टी करण्यात आली होती. अनेक मार्गांनी त्यांना त्रास देण्याचे प्रयत्न झाले होते. देशात या कालावधीत नेमक्या किती लोकांना अटक करण्यात आली होती, याची नेमकी आकडेवारी अजून समोर आली नसली तरी साधारण एक लाख दहा हजार लोकांना अटक केल्याचा प्राथमिक अंदाज आहे. आज या घटनेला ४५ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतरही याची आपल्याला नेमकेपणाने माहिती नाही, ही खेदाची बाब आहे.

जवाहरलाल नेहरू यांच्या कन्या इंदिरा गांधी यांचा. राजकारणात फारसा अनुभव नसलेल्या इंदिरा आपल्या शब्दाबाहेर जाणार नाहीत आणि निवडणुकीत यश मिळण्यासाठी त्यांच्या पित्याच्या वारशाचा उपयोग होईल, हा 'हिशोब' केलेल्यांची सगळी गणिते फसणार होती; हे ते हिशेब आणि गणिते मांडणाऱ्यांना माहीत नव्हते. इंदिरा गांधी या लौकिक अर्थाने जरी पंडित नेहरू यांच्या कन्या असल्या तरी त्यांची राजकारण, सत्ताकारण राबविण्याची शैली आपल्या पित्याहून सर्व अर्थानी वेगळी होती. त्यामुळे असेही म्हणता येईल की- इंदिरा या पंडितजींच्या कन्या असल्या तरी त्यांनी आपल्या पित्याचा आधुनिक, उदारमतवादी, विरोधी विचारधारेविषयी सहिष्णू असण्याचा कुठलाही 'वारसा' पुढे चालविला नाही. स्वतःची एक वेगळी वाट त्यांनी निर्माण केली. पण आपल्या या प्रवासात त्यांनी देशालाही अशा एका वळणावर नेऊन ठेवले की, तिथून कडेलोट होतोय की काय- अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती! देश स्वतंत्र झाल्यानंतर २८ वर्षांनी आणि संविधान अमलात आणल्यापासून २५ वर्षांनी भारताच्या इतिहासात असा एक अध्याय लिहिला गेला, ज्याच्या केवळ स्मरणानेदेखील आपण सर्वनाशाच्या किती नजीक पोहोचलो होतो, या विचाराने अस्वस्थ व्हायला होते.

आणीबाणीच्या तरतुदींचा भारतीय संविधानात अंतर्भाव करण्यावरून संविधान सभेत बरीच मतमतांतरे होती. विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर संविधान लिहीत असताना जर्मनीसारख्या देशांनी आणीबाणीच्या तरतुदींचा गैरवापर करून जी एकाधिकारशाही, हुकूमशाही आणि अन्याय-अत्याचार जनतेवर लादले होते, त्यामुळे अनेक सदस्यांचे या तरतुदींबाबत प्रतिकूल मत होते. या तरतुदींचा वापर करून नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा संकोच करणे शक्य होते. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेत जे नागरिक सर्वाधिक मूलस्रोत असतात- त्यांनाच मूलभूत अधिकार काढून हतबल बनविणे हे आधुनिक लोकशाही तत्त्वांशी विसंगत असल्याचे मत अनेक सदस्यांनी व्यक्त केले होते. सारे जग अधिकारांच्या विकेंद्रीकरणाचा पुरस्कार असताना या आणीबाणीच्या माध्यमातून आपण अधिकारांच्या केंद्रीकरणाकडे जात आहोत- जे सर्वथा अयोग्य आहे, असेही काहींचे मत होते. लोकशाही व्यवस्थेत फौजदारी कायदे आणीबाणीची परिस्थिती हाताळण्यासाठी समर्थ आहेत, असेही काहींचे मत होते. या तरतुदींचा वापर करून

मागच्या दराने आपण हुकूमशाहीला आमंत्रण देत आहोत, असेही काहींनी सुचविले होते. यावर उत्तर देताना मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी असे मत व्यक्त केले होते की- या जगात असा एकही कायदा किंवा तरतूद नाही की, जिचा गैरवापर होऊ शकत नाही. कायदा आला की त्याच्या गैरवापराचीही शक्यता आली. पण लोकशाही आणि संविधानात्मक संस्थांची बळकटी हेच त्यावरील व्यावहारिक उत्तर असू शकते. एखादी तरतूद वा कायद्याचा गैरवापर होऊ शकतो, या भीतीपोटी तो कायदा वा तरतूदच न करणे हे व्यवहार्य ठरणार नाही. यासंदर्भात इंग्रजीमध्ये एक संकल्पना वापरली जाते. ती म्हणजे- NECESSARY EVIL. म्हणजे एखाद्या गोष्टीचे जरी काही धोके असले, तरी ती गोष्ट आवश्यक असल्याने तो धोका स्वीकारून त्या गोष्टीच्या उपयुक्ततेमुळे तिचा स्वीकार करणे आवश्यक असते. जसे की- जीवघेण्या आजारावरील वैद्यकीय उपचाराचा भाग म्हणून एखाद्या औषधाचे काही दुष्परिणाम होण्याची शक्यता असतानाही ते देणे रुग्णाचा जीव वाचण्याच्या दृष्टीने इष्ट ठरते. अगदी तसेच लोकशाही प्रक्रियेमध्ये काही असाधारण, अपरिहार्य आणीबाणीच्या परिस्थितीला तोंड देण्याच्या दृष्टीने काहीशा कठोर कायदेशीर तरतुदी करणे क्रमप्राप्त ठरते. असा सगळा ऊहापोह होऊन भारतीय संविधानामध्ये भाग अठरामध्ये कलम ३५२ ते ३६० या आणीबाणीशी संबंधित तरतुदींचा अंतर्भाव करण्यात आला. संविधान सभेतील धुरिणांना कदाचित भविष्यात याच तरतुदींनी भारतातील लोकशाहीच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण होणार आहे याची पुसटशीही कल्पना आली नसेल. पण तसे घडले.

भारतीय संविधानामध्ये कलम ३५२ नुसार जर युद्ध, बाहेरील आक्रमण किंवा अंतर्गत अशांतता (१९७८ मध्ये ४४ व्या घटनादुरुस्तीने आता 'अंतर्गत अशांतता'ऐवजी 'सशस्त्र उठाव' असा बदल केला आहे) यामुळे देशाची सुरक्षितता धोक्यात आली आहे असे राष्ट्रपतींचे समाधान झाल्यास, ते राष्ट्रीय आणीबाणीची घोषणा करू शकतात. यात लक्षात घेण्यासारखा भाग हा आहे की, अशी घोषणा करण्यासाठी प्रत्यक्ष देशाची सुरक्षितता धोक्यात आलेली असली पाहिजे अशी आवश्यकता नाही. राष्ट्रपती अशी सुरक्षितता धोक्यात येण्याची शक्यता धरूनही आणीबाणीची घोषणा करू शकतात. या आणीबाणीच्या तरतुदी जर बारकाईने वाचल्या तर लक्षात येईल की,

संविधानाने राष्ट्रपतींना दिलेले अधिकार हे 'विवेकाधिकार' या प्रकारात मोडतात. 'विवेकाधिकार' म्हणजे जे अधिकार वापरताना त्या पदावरील व्यक्तीने आपल्या विवेकबुद्धीला साक्षी ठेवून ते अधिकार वापरावेत. आपण अमुक एक अधिकार अमुक एका पद्धतीने का वापरला याचे उत्तर 'माझ्या विवेकबुद्धीला त्या वेळी ते योग्य वाटले म्हणून केले' असे सुरुवातीच्या काळातील मत होते. या विवेकाधिकाराच्या अंमलबजावणीमध्ये न्यायालयांनाही मर्यादित बाबींसाठीच हस्तक्षेप करता येत असे. त्यामुळे विवेकाधिकार हे राजकीय क्षेत्रातील लोकांसाठी असे एक कुरण बनले, ज्यात धडधडीतपणे चुकीच्या गोष्टी घडत असल्याचे दिसत असूनही न्यायालयांनाही फारसे काही करता येत नव्हते. परंतु, आता मात्र ही परिस्थिती बदलली आहे. आता विवेकाधिकार वापरण्यासाठी आधार काय होता, कागदोपत्री पुरावे काय होते, एखादा निष्कर्ष काढण्यासाठी काय प्रक्रिया राबविली- यांसारखे प्रश्न न्यायालये विचारू लागली आहेत. पण आजच्या या दिलासादायक परिस्थितीसाठी आपण राजकीय-सामाजिक दृष्ट्या अतिशय उलथापालथीच्या परिस्थितीतून गेलो आहोत. त्यानंतर हे प्रश्न विचारणारी व्यवस्था निर्माण झाली

आहे. जगातील प्रत्येक चांगल्या गोष्टीच्या अस्तित्वासाठी जगाने फार मोठी किंमत दिलेली असते.

आपण एक राष्ट्र म्हणून आणीबाणीच्या तरतुदींची काय किंमत दिली आहे, हे समजण्यासाठी आपल्याला इतिहासाची पाने धुंडाळावी लागतात. या सान्याची सुरुवात झाली काही तत्कालीन घटनाक्रमाने. भारताच्या सक्रिय व आक्रमक भूमिकेमुळे १९७१ मध्ये बांगलादेशची निर्मिती झाली. यानंतर भारतात आलेले निर्वासितांचे लाखोंचे लोंढे, त्याचा भारताच्या पायाभूत आणि प्रशासकीय सुविधांवरील प्रचंड ताण पडला. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताची बाजू इंदिरा गांधी यांनी ज्या प्रभावीपणे मांडली, त्यामुळे अमेरिकेचा पाकिस्तानला छुपा पाठिंबा असतानाही भारताला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भक्कम पाठिंबा मिळाला. अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष रिचर्ड निक्सन यांचा भारताला कडवा विरोध आणि पाकिस्तानला पाठिंबा असताना हे घडले, हे विशेष! आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एक कणखर पंतप्रधान म्हणून उजळून निघालेल्या प्रतिमेमुळे त्यांची तुलना दुसऱ्या महायुद्धातील विन्स्टन चर्चिल, आयर्न लेडी म्हणून गौरविलेल्या ब्रिटनच्या पंतप्रधान मार्गरेट थॅचर यांच्याशी होऊ लागली होती. अगदी त्यांचे

राजकीय विरोधक असलेले अटलबिहारी वाजपेयी यांनीही बांगलादेश निर्मितीनंतर त्यांची 'दुर्गा' म्हणून संसदेत प्रशंसा केली होती. या साऱ्या भारावलेल्या वातावरणात लोकसभेच्या निवडणुका पार पडल्या. या निवडणुकीमध्ये इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली (आय) काँग्रेसने लोकसभेत ३५२ जागांवर विजय मिळविला होता. आणि काय काव्यागत न्याय आहे की, भारतीय राज्यघटनेतील राष्ट्रीय आणीबाणीच्या तरतुदीचे कलम आहे ३५२! जणू काही राष्ट्रीय आणीबाणी पुकारण्यासाठी लोकांचाच पाठिंबा या ३५२ खासदारांच्या विजयाच्या रूपाने इंदिरा गांधींना मिळाला आहे, असा (गैर)समज इंदिरा गांधींचा झाला असावा. कारण तो गैरसमज असल्यावर १९७७ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निकालांनी शिक्कामोर्तब केले. या निवडणुकीत इंदिरा गांधी आणि संजय गांधी यांचा प्रचंड पराभव झाला होता.

आंतरराष्ट्रीय आघाडीवर एक कणखर, मुत्सद्दी, धाडसी नेत्या असे सारे भारावलेपण असताना देशांतर्गत परिस्थिती मात्र अत्यंत निराशाजनक होती. निवडणुकीत जरी इंदिरा गांधींना घवघवीत यश मिळाले असले तरी, सारे काही आलबेल नव्हते. निवडणुकीतील 'गरिबी हटाव'सारख्या घोषणांमधील फोलपणा लोकांच्या लक्षात यायला लागला होता. दुष्काळ, महागाई, राजकीय नेत्यांचा आणि सरकारी कार्यालयांतील भ्रष्टाचार यांनी सामान्य लोक हवालदिल झाले होते. गुजरात, बिहार आदी राज्यांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनांनी शैक्षणिक व सामाजिक वातावरण ढवळून निघाले होते. या साऱ्या असंतोषाला एक चेहरा हवा होता, तो मिळाला जयप्रकाशजी नारायण यांच्या रूपाने. बिहारमधील विद्यार्थी आंदोलनाच्या रूपाने या असंतोषाची धग देशभर पोहोचण्यासाठी जयप्रकाश नारायण यांच्यासारख्या निःस्पृह नेत्याच्या अनुभवाचा उपयोग झाला. खरे तर काँग्रेस हा मूळचा राजकीय पक्ष असण्यापेक्षा ती लोकचळवळ होती. लोकांच्या मागण्या प्रभावीपणे लावून करण्यासाठी आणि झालेल्या निर्णयांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी राजकारणात असणे, ही दुय्यम भूमिका मानून या पक्षाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली होती. लोकचळवळीतून जो राजकीय पक्ष हा पुढे आलेला असतो, त्याच्या कार्यकर्त्यांना खरे तर जनतेची स्पंदने सर्वप्रथम जाणवायला हवी होती. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकचळवळ, समाजकारण हळूहळू मागे पडून

सत्ताकारणाला अतोनात महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे महात्मा गांधींसारख्या शक्तिमान नेत्याने पुरस्कृत केलेल्या नेत्याचा पराभव करून काँग्रेस अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी विजयी होणारे सुभाषचंद्र बोस हे काँग्रेस पक्षात अंतर्गत लोकशाही अस्तित्वात असल्याचे निदर्शक होते. ही गोष्ट स्वातंत्र्यापूर्वीची. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र निवडणुकीत यश मिळवून देणाऱ्याला अतोनात महत्त्व प्राप्त झाल्याने त्याला विरोध करणाऱ्या नेत्याला त्या पक्षात राहणे मुश्कील बनत गेले. आपल्या नेत्याच्या भूमिकेला छेद देणारी वा विरुद्ध भूमिका काँग्रेस पक्षात स्वातंत्र्यपूर्व काळात अगदी सहजपणे पाहायला मिळायची. परंतु स्वातंत्र्यानंतरच्या सत्ताकारणात विरोधी विचारसरणीचा आदर जो लोकशाही प्रक्रियेचा गाभा आहे, तोच कुठे तरी हरवत गेलाय. त्याची जागा सत्ता मिळविण्याची क्षमता असलेल्या नेत्याच्या शब्दाने पक्षीय राजकारणात घेतली. एकाच पक्षातसुद्धा वेगळा विचारप्रवाह असू शकतो, हे तत्त्व राजकारणातून हद्दपार होत गेले.

लोकसभेच्या १९७१ च्या निकालात इंदिरा गांधी विजयी झाल्या होत्या, परंतु त्यांचे निकटचे प्रतिस्पर्धी राजनारायण यांनी या निवडणुकीला अलाहाबाद उच्च न्यायालयात आव्हान दिले होते. उच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या याचिकेत इंदिरा गांधी यांनी निवडणूक जिंकण्यासाठी भ्रष्टाचारी मार्गाचा अवलंब केल्याचा आरोप ठेवून त्यांची निवड रद्द करून त्यांना पुढील काही काळासाठी निवडणूक लढविण्यावर बंदी घालण्यात यावी, अशी याचिकेत मागणी करण्यात आली होती. पंतप्रधान कार्यालयातील यशपाल कपूर यांनी राजीनामा देण्यापूर्वी इंदिरा गांधी यांचे प्रतिनिधी म्हणून ते निवडणुकीत कार्यरत असल्याचा आरोप त्यांच्यावर ठेवण्यात आला होता. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचा निकाल आपल्याच बाजूने लागेल, असा इंदिरा गांधी यांना विश्वास होता. त्यांच्या काही निकटवर्तीयांनी तो त्यांच्या विरोधात जाऊ शकतो याची त्यांना कल्पना दिली होती. परंतु, आपण लोकप्रियतेच्या शिखरावर आहोत, असा त्यांचा विश्वास असल्याने त्यांनी या इशाऱ्याकडे दुर्लक्ष केले. अखेर १२ जून १९७५ या दिवशी तो ऐतिहासिक निकाल आला. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने इंदिरा गांधी यांची निवड रद्द ठरवून त्यांना पुढील सहा वर्षांसाठी कुठलीही निवडणूक लढविण्यावर बंदी घातली. हा निकाल इंदिरा गांधी यांच्यासाठी एक जबरदस्त धक्का होता. त्याच दिवशी त्यांचे

अत्यंत विश्वासू आणि निकटवर्तीय असणारे प्रशासकीय अधिकारी डी.पी. धर यांचे निधन झाले होते. एकाच दिवशी दोन अप्रिय घटना घडल्यामुळे त्या खूप अस्वस्थ होत्या. उच्च न्यायालय असा काही निकाल देईल, याची त्यांना पुसटशीही कल्पना नव्हती. त्यामुळे त्या अनपेक्षित निकालाचा त्यांना अधिक धक्का बसला. अर्थात अलाहाबाद उच्च न्यायालयात ज्या न्यायमूर्तींनी हा निकाल दिला, त्यांच्यावर दबाव टाकण्याचे प्रयत्न झाले होते, असे काही अभ्यासकांनी नोंदविले आहे.

अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश यांनी स्वतः आपल्या पत्नीसोबत त्या न्यायाधीशांची भेट घेऊन तुमची सर्वोच्च न्यायालयातील पदोन्नती प्रलंबित असताना पंतप्रधानांच्या विरोधात निकाल देणे तुमच्या पदोन्नतीच्या आड येऊ शकते, असे अप्रत्यक्षपणे सुचविले होते- असेही काही अभ्यासकांचे निरीक्षण आहे. परंतु या कसल्याही दबावाला आणि कुठल्याही आमिषाला बळी न पडता त्यांनी तो निकाल दिला होता. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध दाद मागण्यासाठी इंदिरा गांधी यांना काही काळाची मुदत देण्यात आली होती. त्यानुसार त्यांनी या निकालातील आदेशांना स्थगिती देण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली होती. सर्वोच्च न्यायालयातील एकसदस्यीय खंडपीठाने अलाहाबाद उच्च न्यायालयाच्या निकालाला स्थगिती दिली. मात्र खटल्याच्या अंतिम निर्णय येईपर्यंत संसदेमध्ये त्यांना मतदान करता येणार नाही, असा निकाल दिला होता. न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांच्या खंडपीठाने हा निकाल दिला होता. पंतप्रधान कार्यालयात सहसचिव असणारे बी.एन. टंडन यांनी आपल्या पंतप्रधान 'कार्यालय डायरी' या पुस्तकात न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांची सर्वोच्च न्यायालयातील नेमणूक ही काही राजकीय हेतूंनी, प्रेरित होती अशी नोंद केली आहे. न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांचे नाव कायदा, मानवाधिकार, कामगारांचे अधिकार आदी क्षेत्रांत मोठ्या आदराने घेतले जाते. मात्र बी.एन. टंडन यांची ही नोंद आणि त्यांनी दिलेला निकाल यावरून मनात अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

खरे तर या निकालानंतर इंदिरा गांधी यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा देऊन निवडणूक लढविली असती, तर कदाचित त्यांची प्रतिमा अधिक उजळून निघाली असती, असे मत अनेक राजकीय विश्लेषकांनी व अभ्यासकांनी

२९ जून १९७५ रोजी जयप्रकाश नारायण यांनी एक मोठ्या सभेचे दिल्लीमध्ये आयोजन केले होते. त्याला मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळण्याची शक्यता होती. या साऱ्याचा परिपाक म्हणून आणीबाणी पुकारली गेली, असा सिद्धांत जरी मांडला जात असला तरी; त्याला छेद देणारी मांडणी ज्येष्ठ पत्रकार आणि लेखिका कूमी कपूर यांनी 'द इमर्जन्सी- अ पर्सनल हिस्टरी' या पुस्तकात केली आहे. आणीबाणी पुकारण्याचा विचार आणि तयारी जानेवारी १९७५ पासूनच सुरू होती. तसा काही पत्रव्यवहार आणि इतर काही कागदपत्रे समोर येत आहेत. त्यामुळे या तत्कालीन घटनांमुळे फार तर त्या विचाराला बळकटी मिळाली, असे म्हणता येईल.

व्यक्त केले आहे. पण असे घडले नाही. आपली खुर्ची वाचविण्यासाठी त्या वेगवेगळ्या क्लृप्त्या करत राहिल्या. त्यातून त्यांच्या खुर्चीला अधिकच आव्हाने निर्माण झाली. याचाच भाग म्हणून काँग्रेसशासित राज्यांमधून काँग्रेसचे कार्यकर्ते दिल्लीमध्ये आणून, पंतप्रधान निवासस्थानासमोर गर्दी जमवून 'देश कणखरपणे तुमच्या पाठीशी आहे. तुम्ही राजीनामा देऊ नका-' अशी वातावरणनिर्मिती करण्याचा प्रयत्न झाला. जयप्रकाश नारायण यांनी सुरू केलेल्या संपूर्ण क्रांतीच्या घोषणेला संपूर्ण देशातून पाठिंबा मिळत होता. लष्कराने त्यांच्या सदसद्विवेकाला न पटणारे सरकारी आदेश पाळू नयेत, असेही त्यांनी आवाहन केले होते. २९ जून १९७५ रोजी जयप्रकाश नारायण यांनी एक मोठ्या सभेचे दिल्लीमध्ये आयोजन केले होते. त्याला मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळण्याची शक्यता होती. या साऱ्याचा परिपाक म्हणून आणीबाणी पुकारली गेली, असा सिद्धांत जरी मांडला जात असला तरी; त्याला छेद देणारी मांडणी ज्येष्ठ पत्रकार आणि लेखिका कूमी कपूर यांनी 'द इमर्जन्सी- अ पर्सनल हिस्टरी' या पुस्तकात केली आहे. आणीबाणी पुकारण्याचा विचार आणि तयारी जानेवारी

१९७५ पासूनच सुरू होती. तसा काही पत्रव्यवहार आणि इतर काही कागदपत्रे समोर येत आहेत. त्यामुळे या तत्कालीन घटनांमुळे फार तर त्या विचाराला बळकटी मिळाली, असे म्हणता येईल. मात्र आणीबाणी पुकारण्याचा मूळ विचार जानेवारी १९७५ मध्येच निश्चित होऊन त्याची पूर्वतयारी सुरू असल्याची नवी माहिती समोर येत आहे. म्हणजे या तत्कालीन घटना घडल्या नसत्या, तरी आणीबाणी पुकारली गेली असतीच! हा नवा सिद्धांत मनाला अधिक अस्वस्थ करून जातो.

इंदिरा गांधी यांच्या चरित्रकारांपैकी बहुतेकांनी सांगितले आहे की- इंदिरा गांधी यांनी राजीनामा देऊ नये, यासाठी त्यांचे पुत्र संजय हे खूप आग्रही होते. आणीबाणी पुकारण्याअगोदरच्या काही काळापासून इंदिरा गांधी यांच्या निर्णयप्रक्रियेत संजय गांधी यांना अतोनात महत्त्व प्राप्त झाले होते. ते इतके की, कॅबिनेट हे फक्त नामधारी झाले होते. सिद्धार्थ शंकर राय या इंदिरा गांधी यांचे मित्र व निकटवर्तीय असणाऱ्या व्यक्तीलासुद्धा संजय यांच्या अनेक गोष्टी खटकत असल्या, तरी इंदिरा गांधी यांच्या निर्णयप्रक्रियेवर संजय यांचा पगडा असल्याने सारेच हतबल झाले होते. सारी सत्ता संजय गांधी हातात एकवटत चालली होती. याचा कळसाध्याय आणीबाणीच्या काळात लिहिला गेला. अर्थात इंदिरा गांधी यांचे काही चरित्रकार आणीबाणीतील अत्याचार संजय गांधी यांनी केले असून त्याची इंदिरा गांधी यांना कल्पना नव्हती, असा सिद्धांत मांडतात. यामध्ये फार तपशिलात जाण्याची आवश्यकता वाटत नाही. कारण जनतेने संजय गांधी यांना नव्हे, तर इंदिरा गांधी यांना निवडणुकीत निवडून दिलेले होते. आणीबाणीच्या काळात संजय हे घटनाबाह्य केंद्र बनले होते आणि त्यांनी काही अत्याचार केले असतील, तर त्याच्या जबाबदारीपासून पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधी यांना कधीही हात झटकता येणार नव्हते. कारण त्या पदाची त्यांनी शपथ घेतली होती. संजय त्या वेळी केवळ २८ वर्षांचे होते. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यालाही त्या वेळी २८ वर्षे पूर्ण झाली होती. जबाबदारीशिवाय असणारे स्वातंत्र्य किती नुकसान करू शकते, याचे संजय गांधी हे निदर्शक ठरतात.

सत्तेचा लंबक संजय यांच्याकडे सरकताच काँग्रेसमधील ज्येष्ठ नेत्यांनीही त्यांच्यासमोर शरणागती पत्करून आपले राजकीय अस्तित्व राखण्याचाच प्रयत्न केला होता. यामध्ये फार आदरणीय नावे असली तरी त्यांनी लोकांच्या

‘हितरक्षणापेक्षा’ ‘स्वहितरक्षण’ अधिक महत्त्वाचे मानले, हे वेदनादायक आहे; परंतु सत्य आहे. अर्थात याला काही सन्माननीय अपवादही आहेत. माहिती आणि प्रसारण राज्यमंत्री असणारे इंद्रकुमार गुजराल यांना संजय गांधी यांनी ‘ऑल इंडिया रेडिओवरील बातम्यांची संहिता प्रथम आपल्याकडे तपासायला आली पाहिजे, माझे तपासून झाल्यानंतर मगच त्यांचे प्रसारण होईल,’ असे सांगितल्यावर आपण त्या खात्याचे मंत्री असूनही कधी ती संहिता तपासली नसल्याचे सांगून ‘ती कागदपत्रे गोपनीय असून, केवळ प्रसारानंतरच ते सार्वजनिक होतात,’ असे उत्तर संजय यांना दिले होते. त्यामुळे ते इंद्रकुमार गुजराल यांच्यावर नाराज होते. आणखीही काही गोष्टींवरून त्यांच्यात मतभेद झाल्यामुळे त्यांच्याकडील माहिती व प्रसारण खात्याचा कार्यभार अचानकपणे काढून घेऊन त्यांना दुसरे खाते देण्यात आले.

आणीबाणीमध्ये फक्त विरोधी पक्षातील सदस्यांनाच अटक, अन्याय-अत्याचार सहन करावा लागला असे नाही; तर स्वपक्षातील तरुण तुर्क म्हणून सुपरिचित असणारे मोहन धारिया, चंद्रशेखर आणि कृष्ण कांत यांनी इंदिरा गांधी यांची एकाधिकारशाही मानायला नकार दिला- अशा पक्षाच्या ध्येयधोरणांशी एकनिष्ठ असणाऱ्या परंतु व्यक्तीच्या पायाशी निष्ठा वाहण्यास नकार देणाऱ्या या नेत्यांची पक्षातून हकालपट्टी करण्यात आली होती. अनेक मार्गांनी त्यांना त्रास देण्याचे प्रयत्न झाले होते. देशात या कालावधीत नेमक्या किती लोकांना अटक करण्यात आली होती, याची नेमकी आकडेवारी अजून समोर आली नसली तरी साधारण एक लाख दहा हजार लोकांना अटक केल्याचा प्राथमिक अंदाज आहे. आज या घटनेला ४५ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतरही याची आपल्याला नेमकेपणाने माहिती नाही, ही खेदाची बाब आहे.

(उत्तरार्ध पुढील अंकात)

प्रा. डॉ. प्रतापसिंह भीमसेन साळुंके

Mob. 9960887411

1982prataps@gmail.com

भ्रष्टाचार निर्मूलन हा क्षी जिनपिंग यांच्या अजेंड्यावरील महत्वाचा मुद्दा आहे; त्यांच्या राजकारणाचा व प्रशासनाचा केंद्रबिंदू आहे. भ्रष्टाचाराकडे ते दोन भिन्न दृष्टीने पाहतात. पहिले म्हणजे, भ्रष्टाचारामुळे विकासप्रक्रिया मंदावते आणि कार्यक्षमता व उत्पादकता कमी होते. सर्वसामान्य माणसाला आर्थिक व भौतिक प्रगतीमुळे झालेल्या लाभांपासून भ्रष्टाचार वंचित ठेवतो, म्हणूनच भ्रष्टाचारनिर्मूलन मोहिमेकडे आर्थिक विकास करण्याचे साधन व धोरण म्हणून ते पाहतात. दुसरे म्हणजे, त्यांच्या दृष्टीने भ्रष्टाचार ही अनैतिक बाब आहे; त्यामुळे पक्षाची लोकांप्रति असलेली नैतिकता संपते व राजकारणाचा मूळ हेतूच साध्य होत नाही. ही मोहीम राबविल्याने राजकारणाचे शुद्धीकरण होईल आणि पक्ष लोकांच्या नजीक जाईल, असे ते मानतात.

भ्रष्टाचार हा चीनच्या राजकीय इतिहासात नेहमीच महत्वाचा मुद्दा राहिला आहे. चीनच्या प्राचीन व मध्ययुगीन सम्राटांच्या व साम्राज्यांच्या काळातही स्थानिक अधिकाऱ्यांकडून भ्रष्टाचार आणि सत्तेचा दुरुपयोग टाळण्यासाठीच्या उपाययोजनांची चर्चा असे. आधुनिक इतिहासातही भ्रष्टाचार केंद्रभागी असतो. कम्युनिस्ट क्रांती नंतरच्या काळात माओंनी भ्रष्टाचारविरोधात मोहीम सुरू केली होती. त्यानंतर डेंग, जियांग झेमिन व हु जिंताव यांनीही त्यांच्या काळात सुरुवातीला अशा मोहिमा तुरळकपणे राबविल्या.

चीनमध्ये खुल्या अर्थव्यवस्थेची सुरुवात १९७८ ला झाली. मात्र १९९२ मधील डेंग यांच्या दक्षिण चीनच्या दौऱ्यानंतर चीनची भांडवलशाहीच्या दिशेने जलद वाटचाल सुरू झाली. जियांग झेमिन यांनी उद्योजक व उद्योगपतींना कम्युनिस्ट पक्षात सन्मानपूर्वक प्रवेश दिला. त्यामुळे संपत्तिनिर्मितीच्या प्रक्रियेस प्रतिष्ठा मिळू लागली. राजकारणी व उद्योजक यांच्यातील घसट वाढली. चीन २००० मध्ये WTO चा सदस्य झाला. मोठी बाजारपेठ, मोठ्या प्रमाणावर होणारी फॉरिन डायरेक्ट इन्वेस्टमेंट, वाढती कारखानदारी त्याला पूरक धोरणे व वाढती निर्यात यामुळे चीनमध्ये समृद्धी वाढू लागली. सरकारी अधिकारी, पक्षनेते यांच्या मेहेरबानीने व्यापार, गुंतवणूक व इतर

भ्रष्टाचारविरोधी मोहीम आणि क्षी यांचा यू टर्न

सत्तेचे केंद्रीकरण टाळण्यासाठी चीनच्या सर्वोच्चपदी असणारी नेमणूक पाच-पाच वर्षांच्या दोन सत्रांपेक्षा अधिक नको, असा महत्वाचा कायदेशीर दंडक डेंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी तयार केला. त्यानुसार डेंग, जियांग झेमिन व हु जिंताव यांच्या नेमणुका झाल्या. क्षी यांची मूळ नेमणूकही दोन सत्रांसाठी - दहा वर्षांसाठी होती. ही कायदेशीर तरतूद २०१८ मध्ये क्षी यांनी काढून टाकली आहे. त्यांचा दोन सत्रांचा कार्यकाळ २०२२ मध्ये संपेल. एक महत्त्वपूर्ण यू टर्न घेत, पूर्वीच्या नेत्यांची सहमतीने सत्ता राबविण्याची पद्धत मोडीत काढून आणि सर्व सत्ता स्वतःकडे घेऊन, क्षी जिनपिंग यांनी चीनमधील गेल्या चाळीस वर्षांतील सहमतीच्या राजकारणाचा शेवट केला आहे. चीन एक मोठी जागतिक सत्ता होत असताना देशाच्या राजकीय सत्तेचे असे केंद्रीकरण होणे, ही तेथील जनता तसेच जगभरातील लोकांना चिंतेची बाब वाटते.

व्यवहार चालू असत. त्यामुळे परवानग्या देणे, शासकीय जमिनीचा वापर करू देणे, कंत्राटे देणे, सवलती देणे, किमती ठरविणे या साऱ्यांच्या बदल्यात अधिकारी व पक्षाचे पदाधिकारी पैसा मिळवीत. पुढे हु जिताव यांच्या काळात ऑलिम्पिक सामने व जागतिक मंदीच्या काळात कर्ज काढून हायस्पीड रेलसारखे मोठे इन्फ्रास्ट्रक्चर प्रकल्प सुरू झाले आणि मग भ्रष्टाचाराने टोक गाठले. गृहनिर्माण, रिअल इस्टेट, खाणकाम, टेलिकॉम इत्यादी क्षेत्रांत मोठा भ्रष्टाचार दिसून येतो. हु जिताव यांच्या शेवटच्या वर्षात भ्रष्टाचाराची अनेक प्रकरणे उघडकीस आली. उद्योजक, राजकारणी यांच्यातील अनेक दुवे स्पष्ट झाले. क्षी जिनपिंग यांची अध्यक्षीय कारकीर्द या वेळी सुरू होत होती आणि त्यामुळे भ्रष्टाचार व भ्रष्टाचारविरोधातील मोहीम हा जिनपिंग यांच्या राजकारणाचा महत्त्वाचा कार्यक्रम झाला.

भ्रष्टाचाराचे प्रमुख कारण म्हणजे, पक्षाची सरकारवर व दैनंदिन प्रशासनावर असणारी घट्ट पकड. पक्षाचे पदाधिकारीच कंपन्यांचे, सरकारी संस्थांचे आणि नियामक संस्थांचे प्रमुख अधिकारी असतात. त्यांच्यावर कुणाचा अंकुश नसतो. दुसरे म्हणजे, चीनमध्ये प्रशासकीय अधिकारांचे फार मोठ्या प्रमाणावर विकेंद्रीकरण झाले आहे. अवाढव्य चीनमध्ये स्थानिक अधिकाऱ्यांना वारेमाप अधिकार असतात; उलट सरकारला वा अधिकाऱ्यांना प्रश्न विचारण्याचे अधिकार सामान्य माणसाला नाहीत, तशी पद्धत नाही. प्रश्न विचारणाऱ्या व्यक्तीला संरक्षण मिळेल; असे कायदे नाहीत. भारतात आहे तसा सामान्य माणसाला माहितीचा अधिकार देणारा कायदा नाही. लोकशाही नसल्याने सामान्य लोकांमधून थेट निवडून गेलेले स्वतंत्र प्रतिनिधी नाहीत. वर्तमानपत्रे व माध्यमे पक्षाच्या नियंत्रणाखाली आहेत आणि जे स्वतंत्र आहेत, त्यांना संरक्षण नाही. त्यामुळे केंद्र सरकार वा उच्च स्तरावरून भ्रष्ट अधिकाऱ्यांविरुद्ध कारवाई करणे, हा एकच मार्ग राहतो. परंतु अवाढव्य आकाराच्या चीनमध्ये हे फारच अवघड. शिवाय भ्रष्टाचारी स्थानिक अधिकाऱ्यांचे लागेबांधे वरपर्यंत असतात. चीनमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाने १९८९ नंतर महत्त्वाच्या राजकीय सुधारणा करण्याचे, लोकांना स्वातंत्र्य देण्याचे, लोकशाही स्वीकारण्याचे नाकारले. लोकशाही व लोकशाहीच्या संस्थांच्या अभावी भ्रष्टाचारासंबंधी जबाबदारी निश्चित करणाऱ्या संस्थाही निर्माण झाल्या नाहीत. शिवाय मालकी हक्कासंबंधीच्या कायद्यात अनेक

पळवाटा होत्या. सार्वजनिक उद्योग, नव्या खासगी गुंतवणुका आणि वारेमाप खर्चाच्या पायाभूत सुविधांचे प्रकल्प ही भ्रष्टाचाराची कुरणे झाली. अगदी पीपल्स लिबरेशन आर्मीही त्याला अपवाद नाही.

चीनमधील भ्रष्टाचाराचे स्वरूप इतर देशांतील भ्रष्टाचारापेक्षा फार वेगळे आहे. अधिकारी व राजकारणी नेते यांच्या विस्तृत नेटवर्कमधून फारसा गाजावाजा न करता खासगी उद्योजकांना वा कंत्राटदारांना सरकारच्या साधनसामग्रीतून कंत्राटाबाहेर जाऊन अनेक फायदे करून दिले जातात. जोपर्यंत हा पैसा भ्रष्ट अधिकारी खासगी उपभोगासाठी वापरीत असत, तोपर्यंत पक्ष व सरकार यांनी हे फारसे गंभीरपणे घेतले नाही. मात्र जेव्हा या पैशाचा विनियोग राजकारणात होऊ लागला, तेव्हा मात्र भ्रष्टाचारनिर्मूलन मोहीम राबविणे पक्षाला आवश्यक वाटू लागले. चीनमध्ये CDIC (Central Commission for Discipline Inspection) हा सरकारी विभाग पक्षातील/सरकारांमधील उच्च पदस्थांविरुद्धची भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांची चौकशी करतो. भ्रष्टाचारविरोधातील या केंद्रीय आयोगाची हुकूमत पक्षातील व सरकारमधील उच्च पदस्थ, अधिकारी व नेते यांच्यावर चालते. CDIC ची कार्यपद्धती, व्याप्ती त्याबद्दलचे कायदे अतिशय कडक आहेत.

क्षी यांची प्रशासकीय राजकीय कारकीर्द ज्या फुजियान प्रांतात सुरू झाली, तिथे युआनहुआ या कंपनीचा सर्वदूर पसरलेला भ्रष्टाचार व मोठ्या प्रमाणात होणारा स्मगलिंगचा व्यापार १९९७-९८ मध्ये बाहेर आला. या प्रकरणाची पाळेमुळे पॉलिट ब्युरोच्या काही वरिष्ठ सदस्यांपर्यंत गेली होती. या प्रकरणात ११ हून अधिक अधिकाऱ्यांना व व्यापाऱ्यांना फाशी देण्यात आले. क्षी या प्रांताचे उच्च पदावरील अधिकारी होते, मात्र या प्रकारात ते कोठेही नव्हते; उलट या काळात ते स्वतः भ्रष्टाचार, पक्षाची असलेली नैतिक जबाबदारी व जनतेशी असलेली बांधिलकी या बाबतीत पोटतिडिकीने बोलत. तेव्हापासून ते भ्रष्टाचाराच्या विरोधात आहेत, अशी त्यांची प्रतिमा आहे.

क्षी यांच्याकडे २०१३ मध्ये सत्ता आल्यानंतर त्यांनी उपपंतप्रधान व अर्थविषयक कामकाज पहाणारे वँग किशान यांची नेमणूक CDIC च्या प्रमुखपदी केली. तोपर्यंत भ्रष्टाचारनिर्मूलन मोहिमा तितक्या महत्त्वाच्या नसत. एक तर सरकारी अधिकाऱ्यांच्या विरोधात कारवाई होई आणि वरिष्ठ नेते सुटून जात. अनेक बाबतींत कडक शिक्षा मृत्युदंडाची

असे. इतक्या महत्वाच्या नेत्याला तुलनेने कमी महत्वाच्या पदावर कसे नेमले, याविषयी आश्चर्य व्यक्त होत असतानाच वॅंग यांनी तडफेने आणि क्षी यांच्या इच्छेनुसार भ्रष्टाचारविरोधात कारवाई करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी CDIC मार्फत अनेक बडे नेते, अधिकारी व उच्च पदस्थांची चौकशी सुरू केली. अनेकांना शिक्षा केली वा घरी पाठविले. या स्वच्छता मोहिमेत झाऊ यांगकांगसारख्या पॉलिट ब्युरोच्या स्थायी समितीतील वरिष्ठ सदस्यांविरोधात तर कठोर कारवाई झालीच, परंतु याशिवाय काही प्रकरणांची चौकशी थेट जियांग झेमिन व हु जिंताव यांच्या दारापर्यंत पोहोचली. क्षी जिनपिंग यांनी भ्रष्टाचारविरोधी मोहीम आपण किती गांभीर्याने घेत आहेत, हेच सर्वांना दाखवून दिले!

भ्रष्टाचारविरोधातील CDIC च्या मोहिमेत उघड होणाऱ्या प्रकरणाची पाळेमुळे खोदून संबंधित असणाऱ्या साऱ्यांनाच संशयित ठरविले जाते. प्रांता-प्रांतात जाऊन तक्रारी, किंवा संशयावरून उच्च पदस्थ अधिकारी व नेते यांना लक्ष्य केले जाते. त्यानंतर त्यांच्या जवळचे, संबंधित

वा इतर उच्च पदास्थांची तपासणी केली जाते. त्यांनी केलेल्या व्यवहारांची आणि ज्यांच्याशी व्यवहार केले, त्यांचीही तपासणी केली जाते. या मोहिमेत एकूण आठ लाखांहून अधिक अधिकारी व कर्मचारी काम करतात. पदांचा गैरवापर होऊ नये म्हणून या अधिकाऱ्यांवरही लक्ष ठेवले जाते.

जिनपिंग यांनी पक्षाच्या नेत्याकडे वा अधिकाऱ्याकडे किती गाड्या असाव्यात, किती घरे व मालमत्ता असावी याबद्दलचे नियम केलेले आहेत. ज्यांच्याकडे या मर्यादेपेक्षा अधिक मालमत्ता आहे, त्यांच्या विरुद्ध कारवाई केली जाते. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या गोल्फ खेळण्यावरच बंदी आली. आतापर्यंत १७० हून अधिक वरिष्ठ नेते व अधिकारी यांच्यावर कडक कारवाई झाली आहे. यात प्रभावशाली पक्षश्रेष्ठींचाही समावेश आहे. अनेक वरिष्ठ मिलिटरी अधिकारी, सरकारी अधिकारी आणि मोठ्या ऑईल कंपन्या, रेल्वे, मीडिया, ऊर्जा या क्षेत्रातील सरकारी कंपन्यांचे प्रमुख यांच्या विरुद्ध चौकशी होऊन त्यांना शिक्षा झाली आहे. २०१३ मध्ये सुरू झालेली मोहीम अजूनही

सेन्ट्रल कमिशन फॉर डिसिप्लिन अँड इन्स्पेक्शन

सुरूच आहे. पूर्वीपेक्षा दर वर्षी ३५ टक्के अधिक लोकांना भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणात शिक्षा होऊ लागली. २०१३-१४ मध्ये दीड लाख अधिकाऱ्यांना शिक्षा झाली, तर २०१६ पर्यंत चार लाख अधिकाऱ्यांना शिक्षा झाली होती. अशा चौकश्या परदेशात जाऊनही करण्यात येतात आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भ्रष्टाचारात गुंतलेल्या निधीचा मागोवा घेण्यात येतो. ऑपरेशन फॉक्स हंट व स्काय नेट या अभियानातून चौकशी अधिकारी जगात कोठेही पोहोचतात. अशा चौकश्यांसाठी ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका येथे चिनी गुप्तहेर फिरत असतात. सन १९९० ते २०११ दरम्यान १८००० अधिकाऱ्यांनी १२० बिलियन डॉलर्सची संपत्ती घेऊन परदेशात पलायन केले. त्यापैकी १००० हून अधिक अधिकाऱ्यांना २०१४ पर्यंत चीनमध्ये आणण्यात आले आणि ४६ बिलियन डॉलर्स रक्कम परत आणली. आणखी १०३२ अधिकारी आणि ३४० मिलियन डॉलर्स २०१६ पर्यंत परत आणण्यात यश मिळाले.

भ्रष्टाचारामुळे श्रीमंत झालेल्या अधिकाऱ्यांविरोधात कारवाई झाल्याने सामान्य लोक खूष झाले व क्षी यांची लोकप्रियता वाढली. मात्र या मोहिमेमुळे संपूर्ण चीन ढवळून निघाला. भ्रष्टाचारी व्यक्तींचे नातेवाईक, ऑफिसमधील सहकारी आणि शेजारी यांच्याकडून मिळालेल्या टिप्सवरूनच कारवाई सुरू झाल्याने समाजात खूप अस्वस्थता निर्माण झाली, संशयाचे वातावरण निर्माण झाले. याचा विपरीत परिणाम परदेशातून होणाऱ्या गुंतवणुकीवर, तसेच नेहमीच्या व्यापार-उद्योगधंद्यांतील व्यवहारांवर होऊ लागला. चीनमध्ये व्यापार करणाऱ्या प्रत्येक कार्यालयाशी संबंधित पक्षाचा एखादा स्थानिक छोटा-मोठा नेता वा कार्यकर्ता असतो. ते अनेकदा या उद्योगधंद्यांना मदतही करित असतात. या संशयाच्या वातावरणात नेहमीचे उद्योग चालविणेदेखील मुश्कील झाले. अनेक प्रकल्प बंद पडू लागले. चैनीच्या वस्तूंचे उत्पादन तर घटले, पण अशी उत्पादने विकत घेणाऱ्यांची चौकशी सुरू झाली. यामुळे अनेक उद्योजकांनी नवी गुंतवणूक न करता, 'थांबा आणि वाट पाहा' हे धोरण स्वीकारले. एका आर्थिक अभ्यासानुसार या कडक मोहिमेमुळे चीनचा जीडीपी दर वर्षी १.५ टक्का इतक्या दराने (परसेंटेज पॉइंट) कमी झाला आहे.

भ्रष्टाचार मोहिमेत संघटनेतील कर्मचाऱ्यांना/अधिकाऱ्यांना स्वतःचे वर्तन तपासून आपल्यातील दोष

शोधायचे असतात. आत्मनिभर्त्सना करून आपल्या दोषांची कबुली जाहीरपणे द्यायची असते. कर्मचारी, अधिकारी, प्रमुख व व्यवस्थापक यांचे गट करून आपल्या वर्तणुकीतील वाईट अंश काढून टाकण्यासाठी कार्यक्रम असतात.

मात्र जिनपिंग यांच्या भ्रष्टाचारविरोधी मोहिमेबाबत काही प्रश्नही आहेत. पहिला- जिनपिंग यांच्या समर्थकांची वा नातेवाईकांची प्रकरणे धसास लावली गेली नाहीत. पनामा पेपर्समध्ये २०१५ मध्ये चीनमधील अनेक बडी नावे होती. जिनपिंग यांच्या मेव्हण्याचेही नाव त्यात होते. चीनमधील सरकारधार्जिणी माध्यमे अशा लीकसना 'अमेरिका व पाश्चात्य देशांनी चीनमध्ये गोंधळ उडवून देण्यासाठी केलेली कारवाई' असे संबोधित असतात. अशी माहिती प्रसृत करणाऱ्या वेबसाईट्स चीनमध्ये पाहू देत नाहीत. दुसरा- याहीपेक्षा गंभीर आरोप असा की, जिनपिंग यांनी मोहिमेचा वापर करित विरोधकांना व स्पर्धकांना टागोट केले, अनेकांना चौकशीत अडकवले आणि राजकीय विरोध संपविला. झाऊ यांगकांग, बो झिलाय, लिंग जिहुआ सून झोंगकाय आदी अनेक पक्षश्रेष्ठींविरुद्ध कडक कारवाई झाली आहे. उच्च पदस्थानां कॅम्प्युनिस्ट राजवटीच्या स्थैर्याची काळजी असल्याने जिनपिंग यांच्या भ्रष्टाचारनिर्मूलन कार्यक्रमाला आणि मनमानी व कठोर कार्यपद्धतीला कुणीही विरोध करित नाही. भ्रष्टाचारविरोधी मोहिमेमधून काही महत्त्वाच्या संस्थांचेही नुकसान झाले. चीनमधील कॅम्प्युनिस्ट युथ लीग ही तरुणांना राजकारणात प्रवेश देऊन शिक्षण देणारी महत्त्वाची संस्था आहे. अनेक महत्त्वाचे चिनी नेते व क्षी यांचे स्पर्धक या संस्थेतून निर्माण झाले. या संस्थेचे १४ ते २८ या वयोगटातील ८.५ कोटी तरुण सभासद होते. डेंग यांचे उदारमतवादी सहकारी व पक्षाचे तेव्हाचे प्रमुख हु याओबांग, चीनचे भूतपूर्व अध्यक्ष हु जिंताव, सध्याचे पंतप्रधान ली केचियांग, उपाध्यक्ष युआनचाव, वँग यांग आदी अनेक महत्त्वाचे नेते या संस्थेतून आले. पूर्वी या संस्थेत पक्षातील व सरकारमधील कारभारात करावयाच्या सुधारणांबाबत चर्चा/चिंतन होत असे. या संस्थेतील अनेक नेते क्षी यांचे विरोधक, स्पर्धक व टीकाकार आहेत. त्यामुळे क्षी यांनी या संस्थेवर भ्रष्टाचाराचे आरोप करून, अनेक बंधने आणून, त्यातील अनेक दोष पुढे आणून या संस्थेला अक्षरशः अवकळा आणली.

तिसरा मुद्दा असा की- या मोहिमेत माणसाने प्रामाणिक

राहणे अपेक्षित आहे. माणसाला बदलायचे; मात्र माणूस ज्या वातावरणात व संस्थांमध्ये काम करतो, त्या संस्थांमध्ये महत्वाचा आणि मूलभूत बदल क्षी करू इच्छित नाहीत. चीनमध्ये सरकारी संस्था, उपक्रम, नियामक संस्था, विद्यापीठे, न्यायालये, लष्कर या साऱ्याच संस्थांमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचे पदाधिकारी कार्यरत असतात. या कोणत्याही संस्था स्वतंत्र नाहीत आणि माध्यमेही स्वतंत्र नाहीत. पक्ष सर्वत्र उपस्थित असतो व पक्षाचा दबाव सर्वत्र जाणवतो. यातून भ्रष्टाचाराला सुरुवात होते. यात सामान्य माणूस महत्वाचा स्टॅक होल्डर असतो. त्याला स्वातंत्र्य देऊन कायद्याने संरक्षण देऊन, राजकीय प्रक्रियेत समाविष्ट करून घेऊन आणि कायदेशीर व संस्थात्मक बदल करून, न्यायालयांना स्वातंत्र्य देऊन हा प्रश्न सोडविता येईल. चीनमधील मालकीहक्काच्या संकल्पनांमध्येच मुळात स्पष्टता नाही. ती स्पष्टता त्यासंबंधी धोरण व कायद्यातील बदल करून आणता येईल. राज्यघटना, पार्लमेंट या सर्वांपेक्षा पक्ष श्रेष्ठ असल्याने कायद्याच्या राज्यासाठी कम्युनिस्ट पक्षाचे सर्व ठिकाणी असणारे अस्तित्वच

मर्यादित केले पाहिजे. पक्षाचे तत्कालीन जनरल सेक्रेटरी हु याओबांग यांनी १९८० च्या दशकात पक्ष आणि सरकार यांच्यात औपचारिक अंतर असावे, अशा आशयाची मूलगामी राजकीय सुधारणा प्रस्तावित केली होती. ती तेव्हा मान्य झाली नाहीच; उलट हु याओबांग यांचीच यथावकाश गच्छन्ति झाली. पक्षाच्या एकाधिकारशाहीचे तत्त्व चीनने फार पूर्वीपासून स्वीकारले असून, त्यात बदल करण्याचे धारिष्ट्य चीनमधील नेत्यांमध्ये नाही. ते जिनपिंग यांच्यातही नाही. कारण ते जाणतात की, त्यांच्या स्वतःच्या अधिकाराचा स्रोतही पक्षच आहे.

या मर्यादा लक्षात घेऊनही त्यांची भ्रष्टाचारविरोधी मोहीम अनेक अर्थाने महत्वाची ठरते आहे. त्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाच्या पदाधिकाऱ्यांना जाब विचारला जाऊ लागला. माओंच्या काळात पक्षाची लोकांप्रति असलेली बांधिलकी आज राजकारणाचा महत्वाचा भाग होऊ लागली. मात्र हेही खरे की, भ्रष्टाचारनिर्मूलन मोहिमेच्या निमित्ताने क्षी यांनी स्वतःकडे मोठी सत्ता केंद्रित करून दहशत निर्माण केली आहे.

वँग किशान : क्षी जिनपिंग यांचे जवळचे सहकारी आणि भ्रष्टाचारविरोधी मोहिमेचे प्रमुख

चीनमधील अंतर्गत सुरक्षाव्यवस्था हेही क्षी यांच्यासाठी मोठे आव्हान आहे. झिजियांगमधील २००९ मधील उठाव असो, २००३ मधील SARS चा प्रादुर्भाव असो, की तिबेटमधील २००८ मधल्या वांशिक दंगली- चीनमधील राज्यकर्त्यांना अंतर्गत सुरक्षा हा अत्यंत महत्वाचा मुद्दा वाटतो. चीनमध्ये २०१३ पासून अमेरिकेसारखेच नॅशनल सिक्युरिटी कमिशन अस्तित्वात आले आहे. सेन्ट्रल मिलिटरी कमिशनच्या (CMC) अध्यक्षपदाप्रमाणेच अंतर्गत सुरक्षा कमिशनचे प्रमुखही क्षी जिनपिंग आहेत. चीनमध्ये पोलीस व लष्कराचे विरोधकांकडे सातत्याने बारीक लक्ष असले तरीही निदर्शने, छोटे उठाव इत्यादी नेहमी चालूच असतात. शिवाय चीनमधील उघुर मुस्लिमांची बंडाळीही नेहमी डोके वर काढते. मार्च २०१४ मधील कुन्मिंग रेल्वे स्टेशनवर झिजियांगमधील फुटरितावाद्यांनी हल्ला करून हिंसाचार केला. शिवाय स्थानिक मुस्लिमांच्या चळवळी व त्यांचे आंतरराष्ट्रीय मुस्लिम चळवळीबरोबरचे संबंध हीसुद्धा एक डोकेदुखी आहेच! अंतर्गत सुरक्षा मोठी व सर्वव्यापी व्यवस्था आहे. चीनच्या राज्यकर्त्यांना २००८ पासून राजकीय अस्थिरतेची फार भीती वाटते आहे. त्यामुळे त्यांनी विविध मार्गांनी आणि पद्धतींनी अंतर्गत सुरक्षाव्यवस्था कार्यक्षम व कडेकोट करण्याचे धोरण स्वीकारले आहे.

विविध चळवळी, राजकीय निषेध, संबंधित संस्थांकडून असणारे संभाव्य धोके यांचा अंदाज घेऊन हे धोरण कमिशन ठरविते व त्याविरुद्ध कार्यवाही करते. या संस्थेमार्फत पोलीस, अंतर्गत माहिती यंत्रणा, संबंधित प्रांत सरकारे व सायबर सिक्युरिटी यांमध्ये समन्वय ठेवला जातो. चीनने इंटरनेटवर अभेद्य अशी फायरवॉल उभारून व त्यावर व्हायरल होणाऱ्या कंटेंटवर नियंत्रण ठेवून अंतर्गत सुरक्षाव्यवस्था बळकट केली. सार्वजनिक ठिकाणी २०१७ पासून लाखोंच्या संख्येने सीसीटीव्ही उभारून त्याच्या नेटवर्कद्वारे व्यापक टेहळणी यंत्रणा सुरू केली आहे. चीनमधील सुबत्ता वाढली असली, तरी असमानताही बरीच वाढली आहे. त्यामुळे समाजातील असंतोष विविध मार्गांनी व्यक्त होतो. तिबेट व झिजियांग याव्यतिरिक्त हाँगकाँगमधील जनताही स्वतःचे स्वातंत्र्य जपण्यासाठी सरकार विरोधात सातत्याने उभी असते. वाढत्या मध्यमवर्गाला अधिक स्वातंत्र्य, लोकशाही व शासनव्यवस्थेत सहभाग घेता येईल, अशी व्यवस्था हवी आहे. पक्ष व सरकार यांच्यापेक्षा वेगळे मत व भूमिका घेता आली पाहिजे, अशीही मागणी असते.

संधी मिळताच ते समाजमाध्यमातून वा विद्यापीठांतून डीसेंट व्यक्त करित असतात. कम्युनिस्ट पक्षाला समाजावर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने अंतर्गत सुरक्षा इतकी महत्वाची वाटते की, त्यावरील खर्च हा लष्करावरील खर्चापेक्षा जास्त होतो. अंतर्गत सुरक्षाव्यवस्था स्वतःच्या नियंत्रणाखाली आणून क्षी जिनपिंग यांनी सर्व सत्ता स्वतःकडे केंद्रित केली आहे.

बाजारचलित अर्थव्यवस्थेकडे जाण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुधारणा, कायदा व न्यायालयासंबंधी सुधारणा, कर व वित्तविषयक सुधारणा, शहरी व नागरी भागातील सुधारणा, भ्रष्टाचारनिर्मूलन, अंतर्गत सुरक्षा याविषयीचे सर्व प्रश्न सोडविण्यासाठी व चीनचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी क्षी जिनपिंग यांनी ११ कलमी कार्यक्रम तयार केला. हा कार्यक्रम केवळ सरकारी विभाग व सरकारी अधिकारी यांच्याकडून पूर्ण होण्यासारखा नाही. यासाठी पक्ष, सरकार यांनी एकत्र काम केले पाहिजे, असे क्षी यांना वाटते. यासाठी सरकारला व पक्षालाही दिशादर्शन करू शकेल, असा उच्च स्तरीय समग्र सुधारणा गट (Leading Group for Continuing the Reform Comprehensively) त्यांनी स्वतःच्या नेतृत्वाखाली निर्माण केला आहे. वास्तविक पाहता, धोरणआखणीची सर्व कामे संबंधित मंत्रालय, मंत्री आणि पॉलिट ब्युरोच्या स्थायी समितीच्या सदस्यांकडे असतात. मात्र या सर्वांना दूर करून क्षी जिनपिंग यांनी स्वतःच्या अजेंड्याप्रमाणे धोरणआखणी व्हावी, यासाठी सर्व सूत्रे स्वतःच्या हातात घेतली आहेत. राजकीय सत्तेचे असे मोठे केंद्रीकरण चीनमध्ये माओंच्या मृत्यूनंतर प्रथमच होत आहे.

क्षी हे बुद्धिमान, उच्च शिक्षित व विचारवंत राजकारणी आहेत. पक्षाच्या लोकांप्रति असलेल्या बांधिलकीबाबत सातत्याने बोलणारे क्षी हे फुजियान प्रांतात असल्यापासून वर्तमानपत्रांतून स्तंभलेखन करित असत. त्यांच्याबद्दल चिनी जनतेच्या अनेक अपेक्षा होत्या. किंबहुना, क्षी जिनपिंग हे रशियातील गोर्बाचेव्हसारखे सुधारणावादी आहेत, असा लोकांचा समज होता. मात्र २०१३ पासून सत्तेत आल्यानंतर क्षी जिनपिंग यांनी लोकांचा आपल्याबाबतचा हा समज चुकीचा ठरविला. क्षी सत्तेत येत असताना अंतर्गत सुरक्षा, भ्रष्टाचार, आर्थिक सुधारणांचे प्रश्न अशा अनेक प्रश्नांनी चीन घेरला गेला होता. क्षी यांचे पक्षात अनेक विरोधकही होते, आहेत आणि त्यांचे हितसंबंध

अनेक ठिकाणी गुंतलेले होते. त्यामुळे हे विरोधकही त्यांना विरोध करीत त्यामुळेही असेल- मात्र असे दिसले की, २०१३ नंतर क्षी यांनी भ्रष्टाचारविरोधी मोहीम व इतर मार्गांचा वापर करीत विरोधकांचा बंदोबस्त केला. इंटरनेट व समाजमाध्यमांवरही जिनपिंग यांचे वर्चस्व आहे. इंटरनेटचे पूर्ण नियंत्रण करणाऱ्या सेन्ट्रल लीडिंग ग्रुप फॉर सायबर स्पेस अफेअर्स या शिखरसंस्थेचे अध्यक्षपदही त्यांनी स्वतःकडे ठेवले आहे.

माओंच्या कालावधीत १९७७ पूर्वी माओंनी सर्व सत्ता स्वतःकडे केंद्रित केली होती. मात्र त्यामुळे 'ग्रेट लीप फॉरवर्ड' कार्यक्रमात व सांस्कृतिक क्रांतीत लोकांची ससेहोलपट झाली. माओंच्या चुकीच्या धोरणांनी १९५० च्या दशकातील दुष्काळात कोट्यवधी लोक प्राणाला मुकले. सर्व सत्ता माओ यांच्या हातात असल्याने त्यांना विरोध करणारा एकही नेता पुढे आला नाही. चीनची ही शोकांतिका डेंग आणि इतर वरिष्ठ नेत्यांनी अनुभवली होती. माओंच्या मृत्यूनंतर या अनुभवातून शहाणे होऊन, डेंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सहमतीने सत्ता राबविण्याचे ठरविले होते. सन १९७८ नंतरच्या राजकीय व्यवस्थेत डेंग सर्वात वरिष्ठ होते, परंतु त्यांच्याकडे सर्व सत्ता नव्हती. निर्णय सहमतीने, चर्चा करून व इतरांची मते अजमावून होत असत. डेंग यांच्या काळात आर्थिक धोरणांवरून व अर्थव्यवस्था खुली करण्यावरून ते आणि त्यांचे सहकारी चेन युन यांच्यात बरेच मतभेद होते. डेंग आणि उदारमतवादी हु याओबांग यांच्यातही मतभेद होते. अर्थव्यवस्था किती खुली करावी, आर्थिक दरवाढीचा वेग किती असावा- या महत्त्वाच्या बाबतीत डेंग आणि चेन युन या दोघांमध्ये रस्सीखेच सुरू असे. मात्र तरीही हे मतभेद दोघांनी चर्चेने व सहमतीने सोडविले. त्याचा परिणाम सरकारवर वा राजकारणावर होऊ दिला नाही. जियांग झेमिन आणि हु जिंताव यांनीही अशाच पद्धतीने सत्ता राबविली. जियांग झेमिन अनेकदा माघार घेऊन, इतरांशी जमवून घेऊन निर्णय प्रक्रियेतील तणाव नाहीसा करीत. हु जिंताव यांच्यावर अनेकदा नोकरशहा असल्याचा आरोप होत असे, कारण ते सर्वसहमतीने निर्णय करीत. डेंग, जियांग झेमिन आणि हु जिंताव यांनी सहमतीचे राजकारण करून चीनला आर्थिक दृष्ट्या बलवान केले. अमेरिकेशी स्पर्धा करू शकेल, अशा अर्थसत्तेची व राजकीय शक्तीची उभारणी केली. चीनच्या आर्थिक प्रगतीस पोषक असे परराष्ट्र धोरण राबविले.

त्यामुळे चीनच्या राजकारणात, अर्थकारणात, समाजात, पक्षधोरणात अनेक प्रकारच्या विसंगती असतानाही आर्थिक प्रगतीची कमान चढती होती. चीनमध्ये त्या काळात १९८९ मधील तियानमेन प्रकरणाचा कालावधी वगळता बऱ्यापैकी मोकळे वातावरण होते. पाश्चिमात्य राष्ट्रेही असे मानीत की, वाढत्या सुबत्तेबरोबर चीन राजकीय सुधारणाही करील आणि स्वातंत्र्य व लोकशाही या संकल्पना चीनमध्येही रुजतील. तसे झाले नाही. त्याउलट, अकरा कलमी कार्यक्रम राबविण्यासाठीच्या उच्चस्तरीय समितीचे नेतृत्व स्वतःकडे घेऊन भ्रष्टाचारनिर्मूलन मोहिमेतून विरोधकांचा बंदोबस्त करीत क्षी यांनी डेंग झिओपेंग यांच्यापासून चालत आलेली सामूहिक नेतृत्वाची पद्धत बंद केली आणि सर्व सत्ता स्वतःकडे घेतली.

भविष्यातील सत्तांतर शांततापूर्ण पद्धतीने व्हावे, ही डेंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांची इच्छा होती. सत्तेचे केंद्रीकरण टाळण्यासाठी चीनच्या सर्वोच्चपदी असणारी नेमणूक पाच-पाच वर्षांच्या दोन सत्रांपेक्षा अधिक नको, असा महत्त्वाचा कायदेशीर दंडक डेंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी तयार केला. त्यानुसार डेंग, जियांग झेमिन व हु जिंताव यांच्या नेमणुका झाल्या. क्षी यांची मूळ नेमणूकही दोन सत्रांसाठी - दहा वर्षांसाठी होती. ही कायदेशीर तरतूद २०१८ मध्ये क्षी यांनी काढून टाकली आहे. त्यांचा दोन सत्रांचा कार्यकाळ २०२२ मध्ये संपेल. मात्र नव्या बदलामुळे क्षी तहहयात अत्युच्च नेते म्हणून राहू शकतील, अशी शक्यता निर्माण झाली आहे.

एक महत्त्वपूर्ण यू टर्न घेत, पूर्वीच्या नेत्यांची सहमतीने सत्ता राबविण्याची पद्धत मोडीत काढून आणि सर्व सत्ता स्वतःकडे घेऊन, क्षी जिनपिंग यांनी चीनमधील गेल्या चाळीस वर्षांतील सहमतीच्या राजकारणाचा शेवट केला आहे. चीन एक मोठी जागतिक सत्ता होत असताना देशाच्या राजकीय सत्तेचे असे केंद्रीकरण होणे, ही तेथील जनता तसेच जगभरातील लोकांना चिंतेची बाब वाटते.

(क्रमशः)

डॉ. सतीश बागल, नाशिक
bagals89@gmail.com
Mob. 9820864755

तग धरून उभे : जीवन आणि शाळा

नर्मदा बचाव आंदोलनानं १९९२ मध्ये नर्मदेच्या खोऱ्यात पहिली जीवनशाळा सुरू केली. चिमलखेडीला. आज, २०२० मध्ये महाराष्ट्रात ७ आणि मध्य प्रदेशात २ जीवनशाळा आहेत. अतिशय दुर्गम भागात या शाळा आहेत. त्या सुरू करण्याचं मुख्य कारण म्हणजे, आदिवासींच्या शिक्षणाबाबतची सरकारी अनास्था. आजही गावातले लोक सांगतात की, या गावांमध्ये सरकारी शाळा फक्त कागदावर होत्या. १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी आणि १ मे - फक्त या तीन दिवशी शिक्षक गावात दिसायचे; कारण तेव्हा आपल्या स्वतंत्र, सार्वभौम भारताचा झेंडा सगळीकडे फडकवायचा असतो. भारतीय लोकशाही आणि राष्ट्रप्रेम याचं निव्वळ एक प्रतीक! ध्वजवंदन! तरीही शिक्षकांना त्यांचे संपूर्ण पगार, भत्ते वर्षानुवर्ष मिळत होते; पण शाळा सुरू का नाहीत, शिक्षक शिकवायला का जात नाहीत हे कुणीच विचारत नव्हतं. असलेली परिस्थिती यथावत् ठेवली तर शासनकर्त्यांच्या ते पथ्यावर पडतं, कारण मग लोक, असेल ते स्वीकारून गप्प बसतात.

साधारण पन्नास माणसं असू आम्ही त्या बोटीत. मोटारबोटीचा खणखण आवाज, त्यात मेधाताईची, सर्व पाहुण्यांपर्यंत शक्य तितकी माहिती पोहोचावी यासाठी सुरू असणारी धडपड. तिथल्या वातावरणाशी कुठल्याही प्रकारे संबंधित नसलेल्या बोटीच्या त्या खणखण आवाजात मेधा पाटकर मेगाफोनवरून सांगतात की, आत्ता आपण जातोय त्या पाण्याखाली निमग्नवाण हे गाव होतं. मग तिथं केलेला संघर्ष, सहन केलेला अत्याचार त्या सांगत राहतात. आपण कोण्या एका गावाच्या 'वरून' जातोय, ही कल्पनाच शहारे आणणारी होती. म्हणजे कोणे एके काळी इथंच कुणा-कुणाची घरं असतील, अंगण असेल, शेती असेल, गोठे असतील.... या पाण्याखाली?... या नव्यानं तयार झालेल्या विशाल जलाशयाच्या कवेत ?

नर्मदेच्या खोऱ्यात जाण्याची ती माझी पहिलीच वेळ होती. वीस वर्षांपूर्वी केलेल्या MSW च्या आधारावर मी वेगवेगळ्या सामाजिक संस्थांसोबत वेगवेगळी कामं करते आणि documentary films पण बनवते, सामाजिक विषयांवर. त्यामुळं, नर्मदा बचाव आंदोलन हे काही नवं नव्हतं. खेडी, गावं, त्यांचे प्रश्न हेदेखील खूप जवळून पाहिलेले. पण नर्मदेच्या खोऱ्यात जाणं, हे काही तरी विलक्षण होतं- तेदेखील मेधाताई स्वतः सोबत असताना.

माझं MSW गुजरातमध्ये झालं, त्यामुळं नर्मदेच्या लढ्याबद्दल आम्हाला सकारात्मक रीतीनं कधीच सांगण्यात आलं नव्हतं. त्यामुळंदेखील असेल, पण तेव्हापासून माझं मन नर्मदेत गुंतलं होतं. आदिवासी, शिक्षण, जंगल, नदी हे आधीच जिवाळ्याचे विषय; त्यातदेखील मेधाताई या व्यक्तीविषयी एक कुतूहल होतंच. मनापासून चांगल्या भावनेनं प्रेम केलं की, कधी ना कधी, कुठल्या ना कुठल्या मार्गानं आपण तिथं पोचतोच- हा माझा विश्वास अजून दृढ झाला, जेव्हा नर्मदेच्या खूप जुन्या कार्यकर्त्या विजयाताई चौहान ह्यांचा निरोप आला की 'आमच्या जीवनशाळांच्या शिक्षकांचं प्रशिक्षण घेतील का?' खुद्द नर्मदेनं दिलेली ती पहिली हाक होती बहुधा किंवा तेव्हा मला ती पहिल्यांदा ऐकू आली होती.

प्रशिक्षक आणि फिल्ममेकर दोन्ही असणं हे खूप कठीण

काम असतं. फिल्ममेकरनं पूर्ण तटस्थ राहून जे घडतंय ते फक्त टिपून घ्यायचं आणि नंतर एडिट करून ते इतरांसमोर मांडायचं असतं, तर प्रशिक्षकानं आपलं ज्ञान आणि कौशल्य वापरून त्या-त्या भवतालाचं ज्ञान व कौशल्य वाढवायचं काम करायचं असतं. इथं मी गेले ती प्रशिक्षक म्हणून, पण परतले ती विद्यार्थी बनून!

नर्मदेच्या खोऱ्यात निसर्गानं स्वतःला ओतलंय, त्यामुळं माझ्यातला फिल्ममेकर किडा लगेच बाहेर डोकावला. आणि प्रामाणिकपणे सांगायचं झालं तर- तिथलं एकूण ज्ञान, खडतर आयुष्य, ३५ वर्षे चाललेला लढा, आंदोलनाची गाणी, एकेका माणसाचं म्हणणं, मेधाताई, या सर्वांपुढे आपण काय प्रशिक्षण देणार, काय नवं सांगणार, हा विचार जास्त बळावला आणि मी प्रशिक्षकाची भूमिका दुय्यम पातळीवर ठेवून आधी फिल्म बनवण्याचा निर्णय घेतला.

मणिबेली...! सरदार सरोवराच्या पाण्याखाली बुडालेलं पाहिलं गाव. त्या संघर्षाला २५ वर्षे होत होती, म्हणून देशभरातून आलेल्या समर्थकांना घेऊन मणिबेलीला जायचं आणि सभा घ्यायची, असा आंदोलनाचा कार्यक्रम होता. त्या प्रवासात मी होते, पन्नासेक माणसांसोबत. मोटारबोटीत

बसून, सरदार सरोवराचं ते विशाल जलाशय चिरत आम्ही मणिबेलीकडे निघालो होतो. सगळंच इतकं विस्तीर्ण आहे की, कुठून सुरू करावं हे लगेच कळत नव्हतं. मी विचार केला- आपण आत्ता या पाण्यात उडी मारली आणि खोल-खोल आत गेलो, तर मला दिसतील का ती जुनी घरं? ते अंगण? त्यात बांधलेला झोपाळा? अगदीच तळ गाठता आला तर ती जुनी नर्मदा पण दिसेल कदाचित! तिचं खडकाळ पात्र, आजूबाजूला असलेल्या सातपुडा पर्वतरांगांचा पायथा, जिथून ती नर्मदा वाहत होती... ते शूलपाणेश्वर, हापेश्वर मंदीर- ज्याच्या पायऱ्यांवर बसून आंदोलनाच्या सुरुवातीच्या बैठका व्हायच्या... की ते सगळं विरघळून गेलं असेल एव्हाना, या एवढ्या मोठ्या जलाशयात? मला नजरेसमोर ती दृश्यं दिसू लागली की, मी पाण्याखाली आहे आणि समोरून आदिवासी घरांची मोठाली लाकडं, वासे, कुडाच्या भिती, झोपाळे, भांडीकुंडी, मुलांची खेळणी, गोधड्या पाण्यासोबत वाहून जात आहेत. सातपुड्याचा पायथा मेणबत्तीच्या मेणासारखा वितळतो आहे आणि ती माती खाली-खाली जमा होत जातेय!

तेवढ्यात अचानक बोटीवरच्या सहप्रवासी

कार्यकर्त्यांच्या आवाजानं मी भानावर आले, “तिकडे घ्या बोट, तिकडे... किनाऱ्यावर घ्या.” बोटीतली सर्व मंडळी त्या दिशेला बघू लागली. खूप दूर, समोर दिसणाऱ्या अगदी पलीकडच्या डोंगरमाथ्यावर थोडी हालचाल दिसू लागली. नेमकं कळत नव्हतं की काय घडतंय? कागदावर पसरवलेल्या हिरव्या रंगावर जर निळी रेष आखली तर जसं दिसेल, तसं काहीसं दिसायला लागलं. जे डोळ्यांना उमगत नाही, ते कॅमेऱ्याला कसं कळेल? हळूहळू ती निळी रेष त्या विस्तीर्ण हिरवळीवर उमटू लागली, पुढे-पुढे सरकू लागली. अजूनही नेमकं कळत नव्हतं की, आपण जे बघतोय ते काय आहे? दुरून साद आल्यासारखा अस्पष्टसा आवाज कानांवर पडू लागला. “लडाई पढाई साथ साथ...” अखेर आमची बोट किनाऱ्यावर थांबली. इंजिनचा खडखडाट बंद झाला आणि अगदी जवळच्या डोंगरावर, समोर जे दिसू लागलं ते अद्भुत होतं. निळा गणवेश घातलेली ती जीवनशाळेची मुलं होती, डनेल गावच्या जीवनशाळेची. नर्मदा बचाव आंदोलनानं सुरू केलेल्या आणि अनाहतपणे चालू ठेवलेल्या जीवनशाळेची. एका रांगेत, एकामागून एक चपळाईनं पण शांतपणानं डोंगर उतरून समोर येत होती-बोटीत बसलेल्या आम्हा कोणालाही माहिती नसलेल्या, पण खूप जुन्या काळापासून अस्तित्वात असलेल्या त्यांच्या या ‘डनेल’ नावाच्या गावात आलेल्या पाहुण्यांचं स्वागत करायला!

आम्ही खूप खाली होतो, डोंगराच्या पायथ्याशी, आणि समोर होता उरला-सुरला डोंगर, निम्याच्या वर- तो सरदार सरोवराच्या पाण्याखाली गेलेला. आम्हाला मणिबेलीला जायचं होतं. डनेल हे गाव आजच्या नियोजनात नव्हतं. आम्हाला इथं उतरायचंदेखील नव्हतं. फक्त खालून वर, डोंगराच्या आडव्या कडेवर ओळीनं उभ्या असलेल्या या निळ्या पाखरांकडं आम्ही डोळे विस्फारून बघत होतो... जोरदार घोषणा देऊन झाल्या आणि आम्ही निघालो. म्हणजे? बस, इतकंच? आता? ही मुलं परत जाणार? मग आलीत कशाला? - असं थोडीच असतं? पण आम्ही निघालो. मी बोटीच्या मागच्या बाजूला जाऊन बसले आणि दूर-दूर जाणाऱ्या त्या मुलांच्या अस्फुट होत जाणाऱ्या घोषणा कानांत साठवून घेऊ लागले... पण थोड्याच वेळात ती निळी रेषा धूसर होत गेली, त्यांच्यापासूनच्या अंतरामुळं असेल किंवा डोळ्यांत तरळून आलेल्या पाण्यामुळं.

मला अजूनही कळत नव्हतं की, आत्ता जे बघितलं- ती

अचानक उमटत समोर आलेली निळी रेष- ते स्वप्न होतं की वास्तव? असं अचानक ते माझ्या नजरेला दिसलं की मनाला? ही माझी कल्पना तर नक्कीच असू शकत नव्हती कारण इतकी सुंदर संकल्पना फक्त अज्ञातालाच जमू शकते. मी त्या अवास्तव वाटणाऱ्या स्वप्नाच्या मार्गं जायचं ठरवलं.

ते सगळं स्वप्नवत्च आहे. इतक्या दुर्गम भागात लोक राहतात काय, पस्तीस-पस्तीस वर्षे अहिंसक लढा सुरू ठेवतात काय... मुंबईचं आपलं आयुष्य, घर, सगळं सोडून या मेधाताई आपलं संपूर्ण आयुष्य इथल्या लोकांसाठी समर्पित करून टाकतात काय! नर्मदा बचाव आंदोलन सुरू होऊन ३४-३५ वर्षे झालीत, तसंच मेधाताईनी जीवनशाळा सुरू करूनदेखील २५ वर्षं झालीत. म्हणजे संघर्षाच्या बरोबरीनं आंदोलनाचा नवनिर्माणचा विचार तेव्हापासूनच होता म्हणायचा. शाळेच्या आवारात पाऊल टाकणारी नर्मदेच्या खोऱ्यातली आजची ही तिसरी पिढी. म्हणजे मेधाताई तिथं गेल्या तेव्हा जी पिढी होती, तिला शाळा नावाच्या गोष्टीची ओळखदेखील नव्हती. अगदी सुरुवातीला म्हशीच्या पाठीवर खडून लिहून तिथल्या मुलांसाठी ‘वर्ग’ भरायचे. हळूहळू शाळा म्हणून जी गोष्ट रूप घेऊ लागायची, ती लगेच सरदार सरोवराच्या पाण्याखाली जायची. मग शाळा पुन्हा नव्यानं सुरू करायची! जीवनशाळेची मुलं संघर्ष, न्याय, आंदोलन, हक्कांसाठी लढा, भ्रष्टाचाराचा विरोध या सर्वांचं बाळकडू घेऊनच मोठी होतात.

नर्मदा बचाव आंदोलनानं १९९२ मध्ये नर्मदेच्या खोऱ्यात पहिली जीवनशाळा सुरू केली. चिमलखेडीला. आज, २०२० मध्ये महाराष्ट्रात ७ आणि मध्य प्रदेशात २ जीवनशाळा आहेत. अतिशय दुर्गम भागात या शाळा आहेत. त्या सुरू करण्याचं मुख्य कारण म्हणजे, आदिवासींच्या शिक्षणाबाबतची सरकारी अनास्था. आजही गावातले लोक सांगतात की, या गावांमध्ये सरकारी शाळा फक्त कागदावर होत्या. १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी आणि १ मे- फक्त या तीन दिवशी शिक्षक गावात दिसायचे; कारण तेव्हा आपल्या स्वतंत्र, सार्वभौम भारताचा झेंडा सगळीकडे फडकवायचा असतो. भारतीय लोकशाही आणि राष्ट्रप्रेम याचं निव्वळ एक प्रतीक! ध्वजवंदन! तरीही शिक्षकांना त्यांचे संपूर्ण पगार, भत्ते वर्षानुवर्ष मिळत होते; पण शाळा सुरू का नाहीत, शिक्षक शिकवायला का जात नाहीत हे कुणीच विचारत नव्हतं. असलेली परिस्थिती यथावत् ठेवली तर

शासनकर्त्यांच्या ते पथ्यावर पडतं, कारण मग लोक, असेल ते स्वीकारून गप्प बसतात. आंदोलनाला मात्र बोलणारी, मागण्या करणारी, लढवय्या असणारी, अहिंसक आंदोलनकर्त्यांची फौज तयार करायची होती. मुख्य म्हणजे, समता आणि समानतेवर आधारलेल्या आपल्या घटनेला न्याय देण्यासाठी या डोंगराळ भागातल्या भारतीय नागरिकांना आपल्या लोकशाहीच्या पटलावर आणायचं होतं. त्यासाठी शिक्षणाची कास धरणं गरजेचं होतं. त्यामुळं जीवनशाळा सुरू झाल्या. कधीही औपचारिक रीत्या न शिकलेल्या, पण अतिशय ज्ञानी असणाऱ्या आदिवासींच्या आणि या आदिवासींनी कधीही न बघितलेल्या, पण आंदोलनाची नाळ जुळल्यामुळं जणू रक्ताचं नातं असल्यासारख्या मध्य प्रदेशातल्या निमाडच्या जोरावर ह्या शाळा सुरू झाल्या. बुडत, त्यातून वाचत, नव्यानं उभं राहत हा आदिवासी समाज आपल्या पुढच्या पिढ्या घडवण्याच्या आशेवर आपली लेकरं इथं पाठवत राहिला आणि आजही पाठवत असतो.

नऊ जीवनशाळांपैकी एकच नव्या वसाहतीत आहे. बाकीच्या आठ शाळा खूप दूर, डोंगरात, नर्मदेच्या खोऱ्यात, आत आहेत. प्रत्येकी साधारण शंभर ते दीडशे मुलं-मुली, शेजारपाजारच्या गावाहून आलेली, पहिली ते चौथीपर्यंत इथं शिकायला असतात आणि दोन ते तीन शिक्षक प्रत्येक शाळेला. या शाळा निवासी आहेत. मुलांना लागणारं अन्नधान्य आणि शिक्षकांचा अतिशय मामुली पगार देण्यासाठी आंदोलनाला खूपच धडपड करावी लागते. मध्य प्रदेशातल्या निमाडचे आणि महाराष्ट्रातले शेतकरी, शहरांत राहणारे आंदोलनाचे मित्र यांच्या भरवशावर या मुलांची रोजच्या तीन वेळच्या पोटभर जेवणाची सोय होते; पण त्यांना थोडं अजून चांगलंचुंगलं खाऊ घालावं- निदान थोडं अजून पौष्टिक- हे आंदोलनाचं स्वप्न मात्र, २५ वर्षे झालीत तरी अजून स्वप्नच आहे.

दोन ते चार खोल्यांच्या या जीवनशाळा, त्यांच्या कुडाच्या किंवा पत्र्याच्या कच्च्या भिंती, गवताचं छप्पर हे प्रत्येक वर्षी येणाऱ्या सोसाट्याच्या वाऱ्यात उडून जातं. मग गावकरी आणि शिक्षक मिळून ते दर वर्षी पुन्हा बांधतात. इथं राहणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्याची एक लहानशी लोखंडी पेटी असते. त्यात त्यांच्या आयुष्याच्या सर्व वस्तू असतात. ती पेटी त्यांना पुरते, कारण त्यांच्याकडे एक जोडी कपडे किंवा क्वचित २ जोडी, एवढीच संपत्ती असते.

आज २०२० मध्येदेखील नर्मदेच्या खोऱ्यात सरकारी शाळा तर नाहीतच, पण या जीवनशाळांना सरकारी मदतदेखील मिळत नाही. त्यामुळं इतर शाळांना मिळतात तशी पुस्तकं इथं नाहीत, वह्या नाहीत, बसायला व्यवस्थित सतरंज्या नाहीत, झोपायला गादी सोडा- साधी ताडपत्री पण मिळत नाही; बाकी वीज, रस्ते, नळ याबद्दल विचारणं तर हास्यास्पदच होईल. नर्मदेच्या पोटची ही पोरं, पण आज त्यांना कधी त्या अवाढव्य जलाशयाच्या गाळात बुडण्याची भीती असते, तर कधी पाण्याची पातळी वाढल्यामुळं मगरी आता त्यांच्या शाळेच्या अंगणात येतात. कमकुवत इमारतीत असूनदेखील, शिक्षणाच्या ध्यासामुळेच या जीवनशाळा नर्मदेच्या खोऱ्यात घट्ट पाय रोवून, तग धरून आजही उभ्या आहेत.

मी गेले होते जीवननगर पुनर्वसाहतीतल्या जीवनशाळेत. शिक्षक प्रशिक्षण आणि फिल्मचं शूटिंग अशा दोन्ही मनापासून आवडणाऱ्या गोष्टी करायला. आपापली जुनी गावं, जंगल, लाकूड, वनौषधी, डुंगी, मासे, अंबाडी भाजी, नर्मदा आणि जे-जे सुखी ठेवणारं होतं ते-ते सगळं सोडून इथं, शहराच्या जवळ नव्यानं वसायला पाठवली गेलेली कुटुंबं आणि त्यांची मुलं, इथं नव्यानं वसू बघताहेत. शासनानं तयार केलेल्या वसाहतींना आपलं गाव बनवू पाहताहेत. काही निवासी मुलं- ज्यांचे पालक अजून मूळ गावात आहेत, पण तिकडं शाळा नाहीत म्हणून भविष्याच्या आशेवर आणि आंदोलनाच्या भरोशावर वयाच्या पाचव्या वर्षापासून या जीवनशाळेत राहायला आलेली. आपापल्या मोठ्या भावंडांच्या आधारावर आणि गुरुजींनी दिलेल्या प्रेमाच्या पुरचुंडीवर शाळेलाच घर मानून जगायला आलेली ही लेकरं... इथं पण ती निळी रेघ... आंदोलनाचा तो रंगच आहे. निरव, असीम आकाशाचा...

नव्या वसाहतीतल्या एका जीवनशाळेतली प्रार्थनेची वेळ. अंगणात निळ्या रेषा रेषेत उभ्या. पुन्हा एकदा मला कॅमेऱ्याची आठवण येते. असा छानसा wide angle lense असता आणि soft focus filter तर हा शॉट पाण्यासारखा दिसला असता, कदाचित बरेचसे track shots आणि मग या गच्चीवरून top angle shot! तितक्यात त्या निळ्या रेषेच्या मधून, अगदी मधून, एक उंच टिपेचा आवाज येतो. “आखी दुनिया मा, नर्मदा तारो नाम रे... ओ मारी माता...” अगदी स्वतः नर्मदेच्या पोटातून आल्यासारखा. खूप आर्त, खूप खोल. आणि मग ते गाऊ लागतात. मुलं-मुली रांगेत उभे

राहून गाऊ लागतात. आदिवासी जितके जास्त त्यांच्या गाण्यातून व्यक्त होतात, तितकेच ते चेहऱ्याच्या भावांतून अव्यक्त असतात. गाण्याच्या शेवटी ते एकमेकांचे हात धरतात आणि नाचू लागतात. ही निर्भेळ निरागसता आपल्यातून कधी गेली? की, कधी नव्हतीच ती? माझ्याकडे तो soft focus filter नसूनदेखील त्या सर्व निळ्या रेषा एकत्र येऊन मला संपूर्ण अंगण निळं दिसू लागतं- पुन्हा एकदा डोळ्यांत तराळून आलेल्या पाण्यामुळं असेल.

मध्ये बराच वेळ गेला. आमचं शिक्षक प्रशिक्षण सत्रही झालं. दुपार झाली. मुलांची जेवणं वगैरे आटोपली. गावात राहणारी मुलं आपापल्या घरी गेली. शाळेत राहणारी मुलं त्यांच्या या घराच्या अंगणात बागडत होती. कुणी तरी पाठवलेली chocolates मुलांना वाटण्याचं काम माझ्यावर आलं. मी ते पाकीट घेऊन ती खेळत होती तिथं गेले आणि त्यांच्यातल्या सगळ्यात लहान मुलाला जवळ बोलावलं. त्याच्या हातात पाकीट दिलं आणि म्हटलं, दे सगळ्यांना. पुढं जे घडणार होतं, ते माझ्यासाठी अनपेक्षित होतं. या छोट्या विद्यार्थ्यांनं- वय असेल पाच, त्या पाकिटातून एक चॉकटेल हातात घेऊन दुसऱ्या मुलापुढं तो हात करेपर्यंत पुढच्या मुलांनं हात पुढं केला नाही. या लहान्यांनं हातातली गोळी पुढं करायची आणि मगच घेणाऱ्यांनं आपला हात पुढं करायचा, हे तब्बल ४५ वेळा तसंच्या तसं घडलं. सगळ्यांना एक एक गोळी वाटून झाल्यावर, ढीगभर उरलेल्या गोळ्यांसकट त्या मुलांनं ते पाकीट मला परत केलं, स्वतःसाठी स्वतः गोळी न ठेवता! पुन्हा एकदा आठवण- वय वर्षे पाच. मी तो सभ्यपणा तोवर शिकले होते. मी पाकिटातून एक गोळी शांतपणे काढली. तोवर त्याचा हात पुढं आलेला नव्हता. मी त्याच्याकडं बघून हसले. तर लाजत, हात पुढं करून त्यानं ती गोळी घेतली. मी म्हटलं, “यात खूप उरल्यात, अजून एक एक घ्या.” तर त्यातली ती टिपेच्या आवाजात गाणारी मुलगी ऐश्वर्या म्हणाली, “ते उद्या बाकीचे शाळेत येतील त्यांना देऊ.”

ही फक्त एक घटना नाहीये. ही आदिवासी समाजाची मूल्यव्यवस्था आहे, जी आपल्याला सहजासहजी नजरेला पडत नाही. ते कधीच, काहीच मागत नाहीत; दिल्याशिवाय घेत नाहीत, कशावरच तुटून पडत नाहीत. सगळ्यांमध्ये मिळून-वाटूनच घेतात. उरलेलं राखून ठेवतात, संपवून टाकत नाहीत. गोंधळ घालत नाहीत, जोरात बोलत नाहीत.

सौम्य हसत असतात, कुरकुर करत नाहीत.

या घटनेनंतर साधारण एक वर्ष मला लागलं नर्मदा आंदोलनाची फिल्म, ‘लकिर के इस तरफ’ पूर्ण करायला. ती पूर्ण झाल्यावर, जिथं जिथं शूटिंग केलं, त्यातल्या शक्य असेल त्या ठिकाणी ही फिल्म दाखवू या, असा विचार होताच. जीवननगरलाच पुन्हा शिक्षक प्रशिक्षण ठेवलं होतं. त्यामुळं जीवननगरच्या रहिवाशांना संध्याकाळी फिल्म बघण्यासाठी बोलावण्यात आलं. शेतातून दमून-भागून परत येऊन, घरी जाऊन जेवण करून माणसं हळूहळू येऊ लागली. संध्याकाळी ७ वाजता यायला सांगितलं होतं, तर साडेसातपर्यंत साधारण ३०० माणसं जमली होती. पडदा, प्रोजेक्टर आधीच लावण्यात आला होता. पण ध्वनियंत्रणेनं असहयोग पुकारला. फिल्मचा आवाज काही येईना. तांत्रिक अडचणी तर फिल्म शोच्या पाचवीला पुजल्या असतात. आणि अशा दूर, वसाहतींमध्ये- जिथं या माणसांनी वीज पहिल्यांदा बघितली आहे, तिथं- या अडचणी आणि त्यांचे स्रोत दोन्ही नवीनच. गावचे शक्य तितके तंत्रज्ञ शक्य तितक्या प्रकारे झटत होते. प्रोजेक्टरला मारिंक लावून झाला, मोबाईल फोनचा हेडफोन लावून झाला, शेजारच्या गावातल्या डीजेची सिस्टीम आणून झाली, वायरी बदलून झाल्या... काहीच होईना. माझा जीव वर-खाली होत होता. बघता बघता दीड तास गेला. तीनशे प्रौढ आणि दीडशे मुलं- मुली श्वासाचादेखील आवाज ऐकू येईल इतक्या शांततेत बसली होती. तब्बल दीड तास! अखेर सर्व तंत्रज्ञ यांनी हार मानली. एका शिक्षकांनी उठून पावरी भाषेत, शांत-सौम्य स्वरात सगळ्या जमावाला काही तरी सांगितलं. अर्थात ते हेच असणार की आज फिल्म बघणं शक्य नाही, उद्या दाखवू. शिक्षकांचं वाक्य अर्धच झालं होतं... ते सर्व आलेले प्रेक्षक शांतपणे उभे राहून, वळून, अंधारात निघून गेले. काहीही न बोलता. विरोध नाही, चर्चा नाही, वादावादी नाही- ‘आम्ही इतके दमलोय आणि काय?’ वगैरे काहीच नाही. हेच वर्तन ही मुलं बघत असतील ना... म्हणूनच ती पण तशीच वागतात. मग आपलं कुठं कुठं आणि काय काय चुकतंय?

डनेल गावची जीवनशाळा. दिनेशगुरुजी विद्यार्थ्यांची खोखोची प्रॅक्टीस घेत आहेत. त्यांनी शिटी वाजवली की, खेळ सुरू. न खेळणारे सर्व लहान मोठे विद्यार्थी गोलात बसून खेळणाऱ्यांचा उत्साह वाढवत, टाळ्या वाजवून ‘धाकचिके बूम बूम....आंबाडी भाजी खाऊ खाऊ...’ ही विशेष

घोषणा देत आहेत. मी एका बाजूला थांबून खेळ बघायचं ठरवलं. उंच डोंगराच्या माथ्यावर शाळा, त्यातल्या सपाट केलेल्या अंगणात खेळ सुरू होता. दिनेशगुरुजींची शिष्टी सुरू होती. मी थोडं मागच्या बाजूला जाऊन, समोर डोळाभर पसरलेल्या नर्मदेच्या- आता सरदार सरोवराच्या म्हणावं लागेल- पाण्याकडे बघत होते. त्याला कॅमेऱ्यात साठवण्याचा प्रयत्न करत होते. अचानक लक्षात आलं की मुलाच्या घोषणा थांबल्यात, शिष्टीचा आवाज थांबलाय. परत फिरून आले तर- खेळणारी मुलं तशीच होती खोखोच्या रांगेत, गोलात बसलेली लहान मुलं पण तशीच बसून होती. या सर्व मुलांनी फिल्ममध्ये frame pause करतात तसा pause घेतला होता. साधारण दीड ते दोन मिनिटे ते संपूर्ण अवकाश तसंच्या तसं थिजलेलं होतं, संपूर्ण sound track mute करून. पूर्ण शांतता. दिनेशगुरुजी परत आले, शिष्टी वाजली आणि खेळ, घोषणा, धावणं अक्षरशः तसंच्या तसं पुन्हा सुरू झालं!

जीवनशाळा याच मूल्यांवर उभ्या आहेत. आदिवासी समाजाची हीच ती मूल्यं. ती आपल्यापर्यंत सहजासहजी पोचत नाहीत याचं कारण पण हीच मूल्यं आहेत. आदिवासी फार बोलत नाहीत. बोलले तरी हळू आवाजात बोलतात. त्यामुळं ती मूल्यं आपल्याला कळेपर्यंत बराच उशीर झालेला असतो- दोन्ही अर्थानी. जोवर आपल्याला ती उमगतात, तोवर आदिवासी समाजाचं अपरिवर्तनीय नुकसान तरी झालेलं असतं किंवा तोवर आपण शहरी मध्यमवर्ग, ती मूल्यं आपल्या आयुष्यात उतरवण्यापासून खूप दूर तरी गेलेले असतो.

या जीवनशाळा खूप विशेष आहेत. नव्यानं शाळेत आलेली मुलं बावचळून जाऊ नयेत, त्यांना परकं वाटू नये आणि आपली संस्कृती टिकून राहावी, ती जोपासली जावी म्हणून विद्यार्थी तिसरीत येईपर्यंत त्यांच्या शिक्षणाची, बोलण्याची, व्यवहाराची भाषा असते फक्त त्यांची मातृभाषा- पावरी आणि भिलाली. आई-वडिलांपासून दूर राहूनदेखील घराची सर इथं येते ती याचमुळं. कुठल्याही समाजावर वर्चस्व गाजवण्याचं अजिंक्य साधन असतं भाषा. इंग्रजांनी तेच केलं. आपल्या भारतीय भाषा किती कमी दर्जाच्या आहेत आणि इंग्रजी कशी श्रेष्ठ आहे, कशी वैश्विक आहे, हे आपल्या मनावर इतकं खोल बिंबवलं की, स्वतःच्या भाषेची, मग रंगाची, मग वागण्याची, मग आई-वडिलांची आणि शेवटी देशाची लाज वाटत आपली

सोन्यासारखी मुलं इतर देशांची चाकरी करण्यात आयुष्याची इतिकर्तव्यता मानू लागली; तसं या आदिवासी मुला-मुलींचं होऊ नये आणि स्वतःच्या समाजासाठी, देशासाठी, आंदोलनासाठी त्यांच्या मनात प्रेम, आदर, आपुलकी व विश्वास टिकावा यासाठी आंदोलनाची ही धडपड आहे.

अशीच थक्क करणारी आणखी एक घटना! स्वतःची मूल्यव्यवस्था आणि जीवनशैली याविषयी आतून प्रश्नचिन्ह उभं झालं माझ्या.

फिल्मचं शूटिंग आणि आंदोलनाच्या कामासाठी नर्मदा बचावचे तरुण कार्यकर्ते आणि मी पहाटे चार वाजता भादलला जायला निघालो. सरदार सरोवराच्या बुडितात येणारं मध्य प्रदेशच्या पहाडी पट्टीचं शेवटचं गाव. भादल. या प्रवासाची सुरुवात होते बडवानीहून. जीपनं, काकारानापर्यंत. मग चालत नदीपात्रातून बोटीपर्यंत. मग दीड तास बोटीतून प्रवास. मग पुन्हा एक उभा डोंगर चढून, बरंच चालत गेलो की, भादलची शाळा येते. सकाळी लवकर पोचून गाव सभा घ्यायची आणि मग दुपारपासून शिक्षक प्रशिक्षण सत्र असं आयोजन होतं. पण आंदोलनाच्या अवाढव्य पसाऱ्यात नियोजनापलीकडं अचानक समोर आलेली कामं- हे काही नवं नाही. तसाच एक महत्वाचा शिक्षकप्रश्न भिताडा गावाच्या शाळेत उपस्थित झाला होता. म्हणून कार्यकर्त्यांनी ठरवलं की- आपण आधी भिताडाला जाऊ, आणि उद्या भादलला येऊ. भिताडा, अजून पुढं आहे. म्हणजे बोटीचा अजून साधारण अर्धा तास प्रवास. अर्थात संपर्काचं एकमेव साधन म्हणजे प्रत्यक्षात निरोप पोचवणे. अजूनही तिथे वीज नाही, फोन नाही, रस्ते नाहीत; कोणतंही वाहन नाही. गावात पोचायचं साधन म्हणजे फक्त पाय आणि संपर्काचं फक्त साधन म्हणजे तोंड!

बदललेल्या नियोजनानुसार आम्ही भादलला उद्या येण्याचा निरोप ठेवून भिताडाला पोचलो. शिक्षकप्रश्नाची मीटिंग, पालकसभा, जेवण- सगळं नीट झालं. रात्रीच्या चांदण्यात, सातपुड्याच्या कुशीत निवांत झोप झाली. मग सकाळी पुन्हा भादल कडे निघालो. आता मात्र मला हुरहूर लागली होती. मुख्य नियोजनानुसार पालकसभा भादलला ठेवायची होती. आणि ती फक्त पालकसभा नसते, तर पुनर्वसनाचे प्रश्न पण चर्चेत येतात. लोकांसाठी ही बैठक महत्वाची असते. आम्ही भादलला पोचलो. लोक जमा होत होते. सकाळी शेतात कामाला जायच्या आधीच्या वेळात ही मीटिंग घ्यायची, असं ठरलं होतं काल. तसे लोक येत होते.

बरीच मंडळी जमली, तसं मला वाटलं- की- बरं झालं, यांना काल येऊ नका हा निरोप मिळालेला दिसतोय. म्हणून काल न येता आज हे सगळे आलेत. तसा महेन्द्र हा आंदोलनाचा कार्यकर्ता जोरात हसला. मी तंद्री मोडून त्याच्याकडे बघितलं, तर त्यानं मला विचारलं, “ताई, आपने सुना?” मी म्हटलं, “ऐकलं पण काही कळलं नाही?”

महेन्द्र मला शाळेच्या इमारतीकडं घेऊन गेला. दोन खोल्यांची लिंपलेली, सारवलेली इमारत, स्वच्छ, बुटकी. गवताचं छत, लहान खिडक्या, वाकून जावं लागेल असं दार. आदिवासी घरं असतात तशी इमारत. महेन्द्र म्हणाला, “काल आपण इथं नाही आलो, पण ही सर्व मंडळी इथं आली होती. मग आपण येत नसल्याचा निरोप त्यांना मिळाला, तर हे सगळे म्हणाले- आता आलोय तर शाळेची ही इमारत बांधून टाकू!” आणि त्या एका दिवसात या समाजानं ते केलं, जे आपल्या शहरी समाजाला वर्षानुवर्षे कधीच जमणार नाही.

ज्यांचं स्वतःचं आयुष्य, घर, जमीन, अन्नधान्य, गुरं, जगणं; एवढंच नाही- मुलांचं भवितव्यदेखील पणाला लागलंय, सर्वस्व लुबाडलं जातंय. तरीही त्यांच्यात असलेली ही धडाडी, हा सकारात्मक दृष्टिकोन, ही जिद्द बघून मी शरमेनं पाणी-पाणी झाले. जर यांच्या जागी मी असते तर मान-अपमान, वेळ वाया जाणे, अयोजानातल्या चुका यावर मी किती तरी बोलले असते. पण अजून शहाणपण सतत मिळवत राहणं हीच ती मूल्य व्यवस्था, हीच टिकावी म्हणून या जीवनशाळा सुरू ठेवण्याचा आंदोलनाचा आग्रह आहे; नाही तर ही मुलं आपल्यासारखी होऊन जातील!

या जीवनाच्या शाळांमध्ये ही मुलं निसर्गासोबत जगतात, शिकतात, मोठी होतात. भोवतालचं रान, जंगल हाच आदिवासींचा सर्वात मोठा आधार असतो. त्यांची ओळख त्या जंगलामुळेच असते. लहानशा जमिनीच्या तुकड्यात स्वतःच्या पोटापुरतं ते पीक घेतात. रानातून भाजी आणतात, औषधी पाल्याचा अभ्यास करतात, तो वापरतात. त्यांच्या प्रत्येक कृतीला गाण्याची जोड असते. हे सगळं फक्त आदिवासी समाजाबद्दल नसून, जीवनशाळेबद्दल पण आहे. म्हणूनच शाळा आणि समाज एकमेकांचा आरसा असतो, प्रतिबिंब असतं- हे या जीवनशाळा खरं करून दाखवतात. यातून जी पिढी घडते, ती उच्च दर्जाच्या मानवी मूल्य

व्यवस्था पुढे नेणारी पिढी असते. ‘लडाई पढाई साथ साथ’ ही जीवनशाळेची घोषणाच आहे. आपण जेव्हा तिथं जातो, तेव्हा आंदोलनच्या घोषणा व गाणी तिथल्या निळ्या आसमंतात आणि आपल्या मनात दुमदुमत राहतात.

त्या निळ्या रेषेच्या पहिल्या दर्शनाला मी कधीच विसरणार नाही. डोंगरावर उभी असलेली जीवनशाळेची ती शंभरेक मुलं... आम्ही दूर-दूर जात होतो, तरी त्यांच्या घोषणा सुरूच होत्या. आमच्या बोटीचा बिंदू झाला असेल, तरी ती तिथंच उभी होती; कारण त्यांची संस्कृती घट्ट रोवलेली आहे. त्याची पाळं-मुळं जमिनीत रुतलेली आहेत. त्यांना घाई नाही. म्हणून ते संपणार पण नाहीत. ते असेच उभे असतील. वरच्या अनादि आकाशाचा आणि खालच्या गहिन्या पाण्याचा तोच निळा रंग पेलत, घट्ट उभी ही मुलं, ही संस्कृती टिकणारच; ती कोणीच संपवू शकत नाही.

आता मला आदिवासींच्या भिंती, झोपाळे, गोधड्या, झाडं त्या पाण्याखालून वाहून जाताना दिसत नव्हती. मला दिसत होते ते मेट्रोचे खांब, मोठाल्या इमारती, पेट्रोलवर चालणाऱ्या गाड्या, विमानं, मोठ-मोठाल्या मूर्ती, न मोजता येण्याइतकं प्लॅस्टिक- पण ते वाहून जात नाहीये, ते तिथल्या तिथं आहे. खोल-खोल अंधारात. बुडून, गुदमरून गेलेलं. कारण ते जड आहे, निसर्गापेक्षा जड. त्यामुळं ते बुडणारच. आदिवासी संस्कृती प्रवाही आहे, ती वाहती आणि जिवंत राहणार, या तग धरून राहिलेल्या जीवनाच्या शाळांमधून!

शिल्पा बल्लाळ, पुणे

shilpballal@gmail.com

Mob.9403580232

(जीवनशाळांबद्दल अधिक जाणून घ्यायचे असल्यास
‘लकीर के इस तरफ’ ही फिल्म पहावी.
यू-ट्यूबवर ती विनामूल्य उपलब्ध आहे.)

गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांनी 'शांतिनिकेतन' येथे स्थापन केलेल्या 'विश्वभारती' विद्यापीठाला यंदा शंभर वर्षे पूर्ण होतात. त्याच्या शताब्दी-महोत्सवाची सुरुवात येत्या डिसेंबर २०२० महिन्यापासून होणार आहे. नेमक्या या शताब्दी वर्षातच या विश्वभारती विद्यापीठाचे सध्याचे कुलगुरू विद्युत् चक्रवर्ती यांनी एक खळबळजनक घोषणा केलेली आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, या विद्यापीठातर्फे वर्षानुवर्षे साजरे होणारे लोकप्रिय असे वसंत-उत्सव आणि पौष-मेळा हे दोन उत्सव ह्या वर्षापासून बंद केले जात आहेत! वसंत-उत्सव हा गुरुदेव रवींद्रनाथांनी वसंत ऋतूच्या आगमनाप्रीत्यर्थ सुरू केलेला उत्सव होय. विश्वभारती विद्यापीठाचे अबीर-गुलाल कपाळी लावलेले छात्र आणि आसपासच्या संध्याळ वस्त्यांतील कलावंत लोक या उत्सवात सामील होत असतात. गेल्या सुमारे ८० वर्षांपासून साजऱ्या होणाऱ्या ह्या उत्सवाची सुरुवात रवींद्र-संगीताने होते. त्यानंतर तिथे असणाऱ्या अमरकुंज वृक्षाखाली, विद्यार्थी-वसतिगृहांत, संगीतभवनात, कलाभवनात आणि खेळांच्या मैदानांवर- असे सगळीकडे संगीत, नृत्ये व नाट्ये यांचे कार्यक्रम होतात. या कार्यक्रमांना अवघ्या देशभरांतले आणि जगातील विविध जाती-धर्मांचे, वर्ण-वर्गांचे लोक प्रेक्षक, कलावंत म्हणून उपस्थित राहतात. याचसाठी हा वसंत-उत्सव विश्वबंधुत्व आणि संस्कृतिसंवर्धन यांचा संदेश देणारा महत्त्वाचा कार्यक्रम मानला जातो. तसेच पौष-मेळा हादेखील येथे एक ऐतिहासिक महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे. लाहोरमध्ये पंडित नवीनचंद्र रॉय यांनी सनातन हिंदू समाजातील कर्मकांड, वर्णभेद, अस्पृश्यता, सतीची प्रथा अशा अनिष्ट रूढी नष्ट करून धर्मसुधारणा करण्यासाठी ब्राह्मो समाजाची निर्मिती १८६१ मध्ये केली. मग १८६३ मध्ये महर्षी देवेन्द्रनाथ टागोर यांनी पौष-सप्तमीच्या दिवशी ब्राह्मो समाजाची दीक्षा घेतली. तेव्हापासून शांतिनिकेतनमध्ये प्रत्येक पौष-सप्तमीला पौष-मेळा साजरा होऊ लागला. या मेळ्याची सुरुवात प्रातःकाळी सनईच्या स्वरांनी होते. नंतर स्थानिक कलाकारांचा एक वैतालिक नावाचा ग्रुप या आश्रमातील विश्वभारती, शांतिनिकेतन, श्रीनिकेतन, उत्तरायण संकुल या

अशांत शांतिनिकेतन

गुरुवर्य रवींद्रनाथ टागोर यांचे निधन १९४१ मध्ये ऑगस्ट महिन्यात झाले. त्यानंतर त्यांच्या स्मरणार्थ विश्वभारती विद्यापीठात रवींद्र-भवन नावाची एक मोठी इमारत उभी केली गेली. तिथे रवींद्रनाथांनी लिहिलेल्या सर्व कविता, कथा, लेख, ग्रंथ, पत्रे आणि त्यांची चित्रे यांच्या मूळ प्रती व हस्तलिखिते ठेवलेली आहेत. त्यामुळे या रवींद्र-भवनात देशोदेशीचे अनेक अभ्यासक गर्दी करतात. औपचारिक शिक्षणासोबत लोकसंवाद, लोकसंस्कृती, निसर्गप्रेम, मानवतावाद आणि विश्वशांती यांची बीजे रुजवू पाहणाऱ्या रवींद्रनाथांचे तत्त्वज्ञान तेथील काही धर्मवादी संघटना आणि व्यक्तींना मान्य नव्हते. त्या संघटना, व्यक्ती यांच्या दबावाखाली विश्वभारती विद्यापीठाच्या सध्याच्या कुलगुरूंनी वसंत-उत्सव आणि पौष-मेळा हे दोन उत्सव बंद करण्याचा निर्णय घेतला. या अनिष्ट निर्णयांमुळे शताब्दीच्या उंबरठ्यावर असणाऱ्या या विद्यापीठाच्या उद्दिष्टांनाच ग्रहण लागले आहे.

सर्व जागी फिरून वेगवेगळी गीते सादर करतो. अखेर छत्तीसमताल या वनराईत होणाऱ्या प्रार्थनेने या पौष-मेळ्याची सांगता होते. या पौष-मेळ्यात दारोदारी फिरून लोकगीते गाणारे बावल, भुटिया, खारिया, गारो वगैरे भटक्या जमातींचे गायक, संथाळ जमातीचे नर्तक व नर्तिका आणि कित्येक विद्यार्थी कलाकार हे सलग तीन दिवस आपल्या कला सादर करतात. आसपासच्या अनेक गांवातील रहिवासीही या उत्सवात त्यांच्या कलाकुसरीच्या हस्तकला उत्पादनांचे स्टॉल्स लावतात. ह्या विश्वभारती विद्यापीठात औपचारिक शिक्षणासोबत विद्यार्थ्यांना मानवता, विश्वबंधुत्व आणि सर्जनशीलता यांचे आदान-प्रदान प्राप्त व्हावे आणि निसर्गाच्या सान्निध्यात राहून ज्ञानसाधना करता यावी, ही गोष्ट गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोरांच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती. म्हणूनच चैत्र-वैशाखातला वसंत-उत्सव आणि हेमंत ऋतूतला पौष-मेळा हे उत्सव साजरे करण्यास तिथे आगळे महत्त्व प्राप्त झालेले होते. शांतिनिकेतन ज्या वंग-भूमीत स्थापन झाले, त्या भूमीचा सांस्कृतिक वारसा जगापुढे मांडणारे हे दोन उत्सव होते. म्हणूनच आता विश्वभारती विद्यापीठाची कुवत नाही, हे कारण सांगून हे दोन्ही उत्सव रद्द करण्याचा निर्णय तिथल्या कुलगुरूंनी घेतल्यामुळे या विद्यापीठाच्या मूळ उद्देशालाच तडा गेला आहे, असे अनेक विश्लेषकांचे म्हणणे आहे. तसेच 'विश्वभारती'च्या ज्या मैदानांवर हे उत्सव साजरे होतात, त्यांभोवती एक उंच भिंत बांधून विद्यापीठाचे सभोवतालच्या परिसराशी असलेले नाते तोडण्याच्या कुलगुरूंच्या निर्णयासही अनेक लोकांनी आक्षेप घेतलेला आहे.

रवींद्रनाथांची कर्मभूमी असणाऱ्या शांतिनिकेतनला भेट देता येणे हा माझ्या आयुष्यातला एक अपूर्व योग होता. त्यासाठी कोलकाता शहरापासून सुमारे १६२ कि.मी. अंतरावरील बोलपूर (जिल्हा बीरभूम) येथे जावे लागते. ह्या प्रवासात बर्दवानपासून शांतिनिकेतनपर्यंतचा संपूर्ण रस्ता हा हिरव्यागार वृक्षांच्या दुतर्फा रांगांनी सजलेला दिसतो. फार पूर्वी इसवी सन १८६३ मध्ये गुरुवर्य रवींद्रनाथांचे पिता महर्षी देवेन्द्रनाथजी टागोर यांनी बोलपूर गावानजीक एका निसर्गरम्य स्थळी वीस एकर शेतजमीन कायम भाडे-तत्त्वावर घेतली होती. तिच्या उत्तर व दक्षिण दिशांना अजय आणि कोपथी नावाच्या दोन नद्या वाहत होत्या. त्या जागेत महर्षी देवेन्द्रनाथांनी एक आश्रमसंकुल निर्माण केले आणि

तिथे एक छोटेसे गेस्टहाऊस बांधून त्याचे नाव 'शांतिनिकेतन गृह' असे ठेवले. तिथे एक 'ब्रह्म विद्यालय' स्थापन करण्याचा त्यांचा मानस होता. पुढे तो संपूर्ण परिसरच शांतिनिकेतन ह्या नावाने ओळखला जाऊ लागला. स्वतः रवींद्रनाथ हे १८७३ मध्ये त्यांच्या वयाच्या १२ व्या वर्षी तिथे प्रथम गेले. त्यांनी १९०१ मध्ये तिथे 'ब्रह्मचर्याश्रम' स्थापन केला. पुढे १९२५ नंतर त्याचे नामकरण 'पथभवन' असे झाले. या पथभवनात नंदलाल बोस ह्या चित्रकाराची काही सुरेख भित्तिचित्रे आहेत. त्या रम्य जागेत राहून गुरुवर्य रवींद्रनाथ टागोरांनी गद्यलेखन, काव्यलेखन, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला अशा निरनिराळ्या अभिजात कलांची उपासना सुरू केली. वयाच्या अवघ्या सतराव्या वर्षी त्यांनी भानुसिंह ठाकूर पद-बाली नावाचा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह ब्रज भाषेत प्रकाशित केला. हा संग्रह त्यांनी 'भानुसिंह' या टोपणनावाने लिहिला होता. या पहिल्याच काव्यसंग्रहाने एक श्रेष्ठ कवी म्हणून त्यांची ख्याती साऱ्या जगभर पसरली. त्यानंतरच्या काळात मात्र त्यांनी त्यांच्या साऱ्या कविता, कथा आणि नाटके ही खऱ्या नावाने प्रसिद्ध केली. वाल्मीकी-प्रतिभा, डाकघर, चांडालिका, रक्तकरबी ही नाटके; भिकारिणी, गल्पगुच्छ, काबुलीवाला, क्षुधित पाषाण यांसारख्या अनेक कथा; गोरा, घरे-बाहेरे, चतुरंग, नौकाडुबी इत्यादी कादंबऱ्या आणि मानसी, सोनार तोरी, बलाक, गीतांजली असे अनेक काव्यसंग्रह शांतिनिकेतनात राहून रवींद्रनाथांनी लिहिले. गीतांजली या त्यांच्या काव्यसंग्रहासाठी त्यांना साहित्याचा जागतिक प्रतिष्ठेचा नोबेल पुरस्कार १९१३ मध्ये मिळाला. स्वतंत्र भारताने राष्ट्रगीत म्हणून स्वीकारलेले 'जनगणमन अधिनायक जय हे, भारत भाग्यविधाता' हे गीत गुरुवर्य रवींद्रनाथ टागोरांनीच लिहिलेले आहे. तसेच १९७१ मध्ये भारत-पाक युद्धानंतर स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून उदय झालेल्या बांगलादेशाचे (जुन्या पूर्व पाकिस्तानचे) 'आमार शोनार बांगला' हे राष्ट्रगीतसुद्धा रवींद्रनाथांनीच १९०९ मध्ये लिहिलेले गीत होय. या दोन्ही गीतांमुळे अवघ्या भरतखंडाचे टागोरांशी कायमचे नाते जोडले गेलेले आहे.

रवींद्रनाथांच्या गीतलेखनावर वैष्णवी, सूफी आणि बांगला लेखनशैलीचा प्रभाव होता. त्यांनी आध्यात्मिक भक्तिसंगीत आणि जीवनवादी लोकसंगीत यांचा सुरेख मिलाफ असणारी जी संगीतशैली निर्माण केली, ती रवींद्र-संगीत म्हणून प्रसिद्ध झाली. महत्त्वाची गोष्ट ही की, त्या

काळात प्रचलित असणाऱ्या सनातनी, रूढीग्रस्त व कर्मकांडवादी धार्मिक-सामाजिक परंपरांच्या विरोधात आंतरिक श्रद्धा, आत्मिक भक्ती आणि जीवनवादी परंपरांचा पुरस्कार करणारे काव्य त्यांनी लिहिले. नंतर १९२१ मध्ये त्यांनी शांतिनिकेतनात विश्वभारती विद्यापीठ स्थापन केले. विश्वभारती, शांतिनिकेतन आणि श्रीनिकेतन ह्या तीन पीठांद्वारे तिथे साहित्य-शास्त्र-कला शिक्षण, संस्कृतिसंवर्धन, मानवता, विश्वशांती आणि निसर्गरक्षण यांची जोपासना त्यांनी सुरू ठेवली. या संकुलात 'देहाली' नावाच्या एका छोट्या घरात स्वतः गुरुदेव रवींद्रनाथ हे त्यांची पत्नी मृणालिनीदेवी यांच्यासह राहत असत. परंतु नंतर ते शांतिनिकेतनगृहात राहावयास गेले. देहालीसोबतच तिथे संतोषालय, सिंहसदन, द्विजविराम, दिनांतिका, पंथशाला अशा अनेक निवासिका उभ्या केलेल्या आहेत.

या शांतिनिकेतनात छत्तीमताल नावाची एक वनराई आहे. तिथे प्रथमपासून जे दोन सप्तपर्णी वृक्ष होते, त्यांना बंगाली भाषेत 'छत्तिम' वृक्ष असे म्हणत. त्यांतल्याच एका मोठ्या वृक्षाखाली रवींद्रनाथांचे पिता महर्षी देवेन्द्रनाथ हे ध्यानधारणेसाठी बसत. कालांतराने या छत्तीम वृक्षांची संख्या तिथे वाढत गेली आणि त्यातूनच छत्तीमताल वनराई

तयार झाली. अवती-भवतीच्या निसर्गाशी तादात्म्य राखता यावे, ह्या उद्देशाने गुरुदेव रवींद्रनाथ हे आपल्या विद्यार्थ्यांचे वर्ग या छत्तीमतालामधील वृक्षांखालीच घेत असत. आजही शांतिनिकेतनातले वर्ग त्या वृक्षांखालीच होत असतात. त्या जागेत एक 'उपासनागृह' देखील बांधण्यात आलेले आहे. रंगीबेरंगी काचांचे सुरेख छत, चारही बाजूंना संगमरवरी पायऱ्या असलेल्या या उपासनागृहात दररोजची सायंकालीन प्रार्थना होत असते. विश्वभारती विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभात पदवी घेणाऱ्या छात्रांना पदवीसोबत या सप्तपर्णी वृक्षांचीच रोपे दिली जातात. कलाभवन नावाची मातीत बांधलेली, काळ्या रंगाची एक निवासी इमारत तिथे आहे. या कलाभवनच्या भिंतींवर बाहेरच्या बाजूने सुरेख भित्तिचित्रे कोरलेली आहेत. प्रत्येक इमारतीला तिचा स्वतःचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण इतिहास आहे. तिथल्या विश्वभारती विद्यापीठात विविध भाषा, कला, इतिहास, संगीत, संस्कृती, तत्त्वज्ञान इत्यादी मानवी शास्त्रांचे अध्यापन-अध्ययन होत असते. शांतिनिकेतनचा संपूर्ण परिसर विविध प्रकारची चित्रे, शिल्पे आणि भित्तिशिल्पे यांनी व्यापलेला आहे. इथल्या सुंदर हिरव्यागार प्रांगणाला कुंपणाची भिंत हेतुपुरस्सर बांधलेली नव्हती. कारण गुरुदेव

टागोर यांना वाटत असे की, ह्या परिसराभोवतीच्या सर्व जनसमूहांशी आणि त्यांतील स्त्री-पुरुषांशी विद्यार्थ्यांचे भावनिक व वैचारिक नाते जोडले जायला हवे. त्या परिसराला लागून संध्याळ जमातीच्या अनेक वस्त्या आहेत. त्या आदिवासींच्या जगण्याच्या पद्धती, साधने, भाव-भावना यांची ओळख विद्यार्थ्यांना व्हावी या हेतूनेच त्यांनी शांतिनिकेतन, श्रीनिकेतन, विश्वभारती या संस्था कुंपण-विरहित ठेवलेल्या होत्या. याच जागेत उत्तर दिशेला रवींद्रनाथांनीच उभे केलेले एक उत्तरायण संकुल आहे. तिथे उदयन, श्यामली, कोणार्क, उडिची आणि पुनश्च ही पाच घरे आहेत. त्यातील श्यामली आणि कोणार्क या मातीच्या घरांवर शांतिनिकेतनमधील विद्यार्थ्यांनी कोरलेली सुरेख भित्तिचित्रे आहेत. ही सर्व घरे बंगालमधील ऐतिहासिक बोरोबुदूर या वास्तुशैलीत बांधली गेली आहेत.

गुरुवर्य रवींद्रनाथ टागोर यांचे निधन १९४१ मध्ये ऑगस्ट महिन्यात झाले. त्यानंतर त्यांच्या स्मरणार्थ विश्वभारती विद्यापीठात रवींद्र-भवन नावाची एक मोठी इमारत उभी केली गेली. तिथे रवींद्रनाथांनी लिहिलेल्या सर्व कविता, कथा, लेख, ग्रंथ, पत्रे आणि त्यांची चित्रे यांच्या मूळ प्रती व हस्तलिखिते ठेवलेली आहेत. त्याशिवाय गुरुदेवांनी संग्रहित केलेले सुमारे चाळीस हजार ग्रंथ आणि बारा हजार नियतकालिकेही तिथे सुरक्षित ठेवलेली आहेत. त्यामुळे या रवींद्र-भवनात देशोदेशीचे अनेक अभ्यासक नेहमी गर्दी करून असतात. औपचारिक शिक्षणासोबत लोकसंवाद, लोकसंस्कृती, निसर्गप्रेम, मानवतावाद आणि विश्वशांती यांची बीजे रुजवू पाहणाऱ्या रवींद्रनाथांचे तत्त्वज्ञान तेथील काही धर्मवादी संघटना आणि व्यक्तींना मान्य नव्हते. त्या संघटना, व्यक्ती यांच्या दबावाखाली विश्वभारती विद्यापीठाच्या सध्याच्या कुलगुरूंनी वसंत-उत्सव आणि पौष-मेळा हे दोन उत्सव बंद करण्याचा निर्णय घेतला. या अनिष्ट निर्णयांमुळे शताब्दीच्या उंबरठ्यावर असणाऱ्या या विद्यापीठाच्या उद्दिष्टांनाच ग्रहण लागले आहे. विशेष म्हणजे, हे उत्सव रद्द करण्याचा हा जो निर्णय विद्यापीठाचे कुलगुरू आणि त्यांच्या कार्यकारिणीने घेतला, त्याची पुसटशी कल्पनाही शांतिनिकेतनच्या न्यास-

मंडळाला दिली नव्हती. सुमारे सव्वाशे वर्षांपूर्वी सुरू केलेले हे उत्सव आर्थिक अडचणीमुळे आणि विद्यापीठावर पडणाऱ्या कामाच्या जादा बोजामुळे रद्द केले, असे कुलगुरू म्हणतात. पण ते रद्द करण्याऐवजी खर्च आणि काम यांचे समसमान वाटप शांतिनिकेतन न्यास, प.बंगाल राज्य सरकार व विश्वभारती विद्यापीठ यांमध्ये व्हावे आणि हे उत्सव सुरू ठेवले जावेत, अशा सूचना अनेकांनी केल्या. परंतु त्यांची दखल न घेता कुलगुरूंनी ते उत्सव रद्द करून विद्यापीठ प्रांगणाभोवती भिंत बांधण्याचे काम सुरू केले. ते पाहून बोलपूरमधील काही संतप्त नागरिकांनी आणि विद्यार्थ्यांनी जाऊन भिंतीचे ते बांधकाम तोडून टाकले. त्यानंतर तिथे दंगल माजली, त्यामुळे सध्या गुरुदेव रवींद्रनाथांचे हे विश्वभारती विद्यापीठ अनिश्चित काळासाठी बंद करावे लागले आहे. हा सगळा प्रकार मोठा दुर्दैवी होय. गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोरांच्या तत्त्वज्ञानाला विरोध करणे, त्यांनी सुरू केलेले वसंत-उत्सव व पौष-मेळा हे उत्सव रद्द करणे, विद्यापीठाभोवती मोठी भिंत बांधून जनसंपर्काची व जनसंवादाची संस्थेची परंपरा मोडीत काढणे आणि विद्यापीठीय आधुनिकीकरणासाठी आर्थिक साहाय्य मिळवण्यासाठी कॉर्पोरेट क्षेत्राला शांतिनिकेतनात आमंत्रित करणे- या गोष्टींमुळे या आगळ्या-वेगळ्या संस्कारकेंद्राचा आत्माच काढून घेतला जाणार आहे. शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक क्षेत्रांतील तज्ज्ञांनी याची दखल घेणे आवश्यक आहे.

विजय दिवाण, औरंगाबाद

vijdiw@gmail.com

प्रश्न – तुमच्या घरातलं वातावरण कसं होतं? देवधर्म, कुळाचार वगैरे काही चालायचं का घरात? तुमच्या आई-माई, तुमचे वडील यांच्याबद्दल?

– आमचं ‘सरकार’ कुटुंब मुंबईचंच. पुढे मी सामाजिक कामात पडल्यावर माझा गावांशी संबंध आला; पण तसे आम्ही शहरवासीच. आमच्या घरात थोडं विचित्र होतं. आमचे आजोबा गजानन सरकार हे प्रार्थना समाजाचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. सरकारांचं घर देवधर्म मानणारं होतं. माहिमला सरकारांचा मोठा वाडा होता. माझ्या वडिलांच्या काकांना मूलबाळ नव्हतं. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने तो वाडा माझ्या वडिलांचा- प्रभाकर सरकार यांचाच होता. त्यांना आम्ही पप्पा म्हणत असू; पण ज्या घरात पूजा-अर्चा होते, तिथे मी राहणार नाही, असं माझ्या आजोबांनी ठरवलं आणि ते आपल्या बायको-मुलांसोबत दोन खोल्यांच्या घरात राहायला निघून गेले. दुर्दैवाने लवकरच त्यांचा हृदयविकाराने अकाली मृत्यू झाला. पण माझी आजी खूप खंबीर विचारांची होती. ती म्हणाली की- माझ्या नवऱ्याने जे घर काही तत्वांसाठी सोडलं, तिथे मी माझ्यावर वाईट वेळ आली म्हणून परत जाणार नाही. तिने कष्टाने मुलं वाढवली, पण मुलं एकापाठोपाठ एक गेली. शेवटी वडील आणि त्यांची बहीण असे दोघं राहिले. एकट्या आजीनेच त्यांना वाढवलं. आजीचं नाव सरस्वती. पुढे कधी तरी प्रार्थना समाजाच्या ‘सुबोध’ पत्रिकेत ‘सरस्वती सरकार यांचं भाषण झालं’ असा कुठे तरी बारीकसा संदर्भ मिळाला. पुढे यातल्या एकाही माणसाने पप्पांकडे वळूनही पाहिलं नाही. त्यांना कोणीही शिक्षणाला किंवा पुढे जायला मदत केली नाही. ते त्या वेळचे मॅट्रिक झाले होते. त्यानंतर त्यांना लगेच नोकरी लागली.

माझी आई पूर्वाश्रमीची रेडकर, नंतर सुनंदा सरकार. आई खूप लहान असतानाच तिचे वडील गेले. त्यानंतर आईच्या काकांनी- आम्ही त्यांना अण्णा म्हणत असू, त्यांनी- आईला आणि आजीला मुंबईला आणलं. कोकणात एका विधवेने एक लहान मूल घेऊन एकटीनंच राहणं त्या वेळी अशक्यच होतं. त्यांना घरी आणल्याने अण्णा आणि त्यांची पत्नी यांच्यात ताण निर्माण झाला. पण अण्णा अन् पप्पा

आमचं ‘सरकार’ कुटुंब

राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक चळवळींचा दस्तऐवज ठरावीत अशी ‘पायपीट समाजवादासाठी’ – पन्नालाल सुराणा, ‘लढे आणि तिढे’ – पुष्पा भावे आणि ‘फकिरीचे वैभव’ – विजय यशवंत विल्हेकर ही तीन आत्मकथनं मनोविकास प्रकाशनाकडून सप्टेंबर २०२० मध्ये वाचकांच्या हाती सोपवली जात आहेत. त्यानिमित्ताने ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या, विचारवंत प्रा. पुष्पा भावे यांच्या ‘लढे आणि तिढे- चिकित्सक गप्पा... पुष्पाबाईंशी’ या मुलाखतस्वरूपाच्या आत्मकथनातील कौटुंबिक पार्श्वभूमीविषयीचा हा संपादित अंश...

यांनी एकत्र राहायचं ठरवलं आणि अण्णा शेवटपर्यंत आमच्याबरोबर राहिले. माझा भाऊ रमेश हा दोन्ही घरांत खूप वर्षांनी झालेला मुलगा. त्यामुळे अण्णांचा आणि आईचा खूप जीव होता दादावर. मुलांच्या शिक्षणात अडथळा येईल म्हणून सारखं आजोळी जाणं आईला पसंत नव्हतं. म्हणून मग सगळ्यांनी एकत्र राहायचं ठरलं. याच दादरच्या घरांत तेव्हापासून राहायला लागलो आम्ही सगळे. त्यामुळे चार पालक आणि तीन मुलं असं होतं आमचं कुटुंब. आमच्या पालकांचं कडक लक्ष असायचं आमच्यावर. अण्णा अत्यंत कडक आणि शिस्तबद्ध होते. ते आम्हाला मोसमातली सगळी फळं खाऊ घालायचे. ते 'मनोरंजन मंडळा'शी निगडित होते. 'दामोदर हॉल'मध्ये ते तबला वाजवायला जायचे. त्यांना हृदयविकाराचं दुखणं होतं. त्यातच ते गेले. अण्णा गेले तेव्हा मी शाळेत होते आणि दादा दहावीत होता.

प्रश्न - तुमच्या वडिलांना वाचनाची आवड होती ना ?

- हो, हो! त्यांचं वाचन फार दांडगं होतं. लहानपणी ते आम्हाला खूप छान संस्कृत शिकवत. लग्न झाल्यावर त्यांनी आईला मासिकं लावून दिली होती. आईला पप्पांनी पाडव्याची भेट म्हणून दिलेला कवी यशवंत यांचा काव्यसंग्रह आत्ता-आत्तापर्यंत होता माझ्याकडे. दिवाळीला नात्यातल्या सगळ्या मुलांना अशी पुस्तकं देण्याचा पप्पांचा नियमच होता. पुस्तकाबरोबर एक फुलबाजीची पेटीही भेट मिळायची! पुस्तकांना पैसे मिळतील, कपड्यांना नाही-

असं पप्पांचं सांगणं असायचं. जेव्हा मी टिळक ब्रिज एकटीने ओलांडायला शिकले, तेव्हा पप्पांनी मला रानडे रोडवरच्या 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालया'चं आणि आताच्या विसावा हॉटेलसमोर 'डेव्हिड ससून लायब्ररी' होती, तिचं सभासदत्व घेऊन दिलं. या दोन्ही लायब्ररीच्यांत जायचं, एक इंग्रजी आणि एक मराठी पुस्तक घ्यायचं आणि चालत परत यायचं, अशी सवयच लागली होती.

प्रश्न - तुमचे आजोबा प्रार्थनासमाजी होते आणि तुमच्या वडिलांना त्याबद्दल नावड होती. हे कसं काय ? याचा घरात काही परिणाम ?

- आजोबा गेले. काकाही गेले. घरात काकीचा प्रभाव होता आणि असं बोललं जात होतं की, काकांवर विषप्रयोग झाला आणि काकी कमरेला किल्ल्या लावून रडायला बसली! या सगळ्या परिस्थितीतून पप्पांच्या मनात एक आकस तयार झाला. काकीने नंतर पप्पांना बोलावून सांगितलं की, तू हे देव घेऊन जा. पप्पांनी सांगितलं की, मी यातलं काही नेणार नाही; पण तुझ्या वाटचं गणपती, नवरात्र करेन. त्यामुळे पप्पा यात मानसिक दृष्ट्याही अडकले. आम्ही पप्पांना कित्येक वेळा विचारलं की, तुम्ही यासाठी तयारच कसे झालात ? माझ्या आईचा उपास-तापासावर विश्वास नव्हता. आम्ही त्यांना म्हणत असू की, तेव्हा देवाचं केलंत ते ठीक; पण आता कशाला ते सगळं चालू ठेवता ? पण दादाचं लग्न झालं आणि ते घटस्फोटित मुलीशी वगैरे... असं सगळं विचित्रच घडलं आणि त्या परिस्थितीत आई-पप्पा त्या देवाधर्मात गुंतत गेले.

प्रश्न - तुमचे दादा- रमेशचंद्र सरकार- पुढे थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या कामात पूर्ण वेळ गुंतलेले. लहानपणापासूनच त्यांचा कल तिकडे होता का ? भाऊ आणि तुम्ही दोघी बहिणी... तुम्हा तिघा भावंडांमध्ये समान चर्चेचे कोणते विषय असत ?

- रमेशदादा माझ्याहून सात वर्षांनी मोठा होता आणि बहीण तिलोत्तमा पाच वर्षांनी मोठी होती. ती इंग्रजीत एम.ए. करत होती. वाचनाची आवड हा आमच्यातला एक समान धागा होता. त्यामुळे साहित्यविषयक चर्चा आपोआप होत असत आमच्यात. वयात अंतर असूनही एका विशिष्ट वयात आम्हा तिघांचं एकत्र असं काही छान सुरू असायचं. आम्हा भावंडांची गँगच होती म्हण ना! त्यात आम्हा तिघांचे मित्र-मैत्रीणीही असत. माझी बालपणापासूनची मैत्रीण सरोज म्हणायची की, तिलाही रमेशसारखा दादा मिळाला. माझी

दुसरी मैत्रीण सुधा हिचं आणि दादाचंही छान जमायचं. सरोजची मोठी बहीण माझ्या ताईच्या वर्गात होती. दादा वडिलांचा लाडका होता. ताई आमच्या आजीची लाडकी होती. मी भावंडांत सर्वांत धाकटी असल्याने माझे लाड जास्त झाले. ताई महत्त्वाकांक्षी होती. ती रेटून अभ्यास करत असे. आपण दिसायला आकर्षक नाही तर अभ्यासात तरी पुढे असावं, असा विचार तिच्या मनाच्या तळाशी कुठे तरी असावा. मी आणि दादा ताईसारखे महत्त्वाकांक्षी नव्हतो. त्या वेळी आमच्या घरात चणचणच असायची. आमचं कुटुंब तसं मध्यमवर्गीय होतं.

दादा खूप हुशार होता. पुढे दादाने अर्थशास्त्र विषयाचा अभ्यास सुरू केला. नंतर तो आपल्या वेगळ्या जगातच असायचा. कधी माझ्या आईने त्याला माझ्या वेगवेगळ्या उपक्रमांविषयी काही सांगितलं तरी तो फक्त ऐकून घ्यायचा. तो मलाही कधी काही म्हणत नसे. डाव्या चळवळीला मात्र त्याचा विरोध होता. पुढे आणीबाणीलाही त्याने विरोध केला होता. राघवन अय्यर नावाचा आमच्याकडे येणारा एक अत्यंत बुद्धिमान 'होड्स स्कॉलर' (Rhodes scholar) होता. तो नंतर ऑक्सफर्डला गेला. तो आणि त्याचं सगळं कुटुंबच थिऑसॉफिस्ट होतं. त्याचा प्रभाव दादावर पडला. बीएला असताना त्याला टाटा कंपनीकडून नोकरीसाठी बोलावणं आलं होतं; पण तोपर्यंत थिऑसॉफीला पूर्ण वेळ

द्यायचा, हे त्याचं जवळजवळ निश्चित झालं होतं. त्याने टाटा कंपनीला नकार दिला! थिऑसॉफीचा अर्थ आहे आत्मविद्या. व्यक्ती ही ईश्वराचाच आविष्कार असल्याने स्वतःचं ज्ञान- आत्मज्ञान म्हणजेच ईश्वराचं ज्ञान. सर्व भूतमात्र हा ईश्वराचाच आविष्कार असल्याने स्वाभाविकपणेच त्यात जात, धर्म, लिंग, वर्ण या भेदांपलीकडे जाऊन बंधुभाव असतो, असं थिऑसॉफी मानते. या विचाराकडे दादा ओढला गेला. चणचणीचा अनुभव आयुष्यभर घेतलेल्या आमच्या वडिलांना त्याचं हे कार्यकर्ता होणं पटलेलं नव्हतं. नंतर, त्याच्या लग्नाचा निर्णयही आई-वडिलांना पटला नाही. माझी एक मावशी होती. आईची मामेबहीण. फार गोड व्यक्तिमत्त्वाची होती ती. तिचा दादावर फार जीव होता. एकदा ती झोपेतून उठून देवाला जाब विचारत होती की, आमचा रमेश इतका आध्यात्मिक आहे, तर त्याच्या वाट्याला सुख का येऊ नये... वगैरे.

प्रश्न - तुमची शाळा, कॉलेज, तेव्हाचे मित्र-मैत्रीणी... मुंबईतलं, माटुंगा-दादरमधलं, हिंदू कॉलनीतलं त्या वेळचं वातावरण याविषयी काय सांगालं?

- छान वातावरण होतं त्या वेळी. आम्ही दादर पूर्वला राहायचो, पण दादर पश्चिमेला येणं-जाणं असायचंच. पश्चिमेकडचं दादर सांस्कृतिक दृष्ट्या सजग होतं. पूर्व-

पश्चिम ये-जा टिळक ब्रिजवरून व्हायची. तेव्हा फार वाहनं नसायची. टिळक ब्रिजवर चालताना सहजच अत्रे दिसायचे. साने गुरुजी गेले, ही बातमी अत्रेनीच मला टिळक ब्रिजवर भेटले तेव्हा दिली होती. आंबेडकरांचे सहकारी दादासाहेब गायकवाड पंपांच्या ओळखीचे होते. तेव्हा, आंबेडकर हयात असतानाच त्यांची जयंती साजरी व्हायला सुरुवात झाली होती. दादासाहेबांनी एकदा मला आंबेडकर जयंतीच्या एका कार्यक्रमात आंबेडकरांवर बोलण्यासाठी बोलावल्याचं आठवतंय. तेव्हा मी चौथीत होते. त्यांनी मला चक्क उचलूनच स्टेजवर ठेवलं आणि बोलायला सांगितलं. आंबेडकरांचा काळ तेव्हा सुरू झालेला होता.

सरोजही (देशपांडे- पूर्वाश्रमीची सोहोनी) हिंदू कॉलनीतच राहायची. खूप हुशार होती. तिच्या घरी सगळ्यांनीच आमची मैत्री स्वीकारली होती असं नाही. कारण ते सोहोनी आणि आम्ही सरकार! सरोजची आई देवभोळी होती. सोवळंओवळं वगैरे पाळायची. तिचं मात्र माझ्यावर फार प्रेम होतं. आमची शाळाही एक- किंग जॉर्ज. शाळेतल्या शिक्षक-शिक्षिकांकडून विद्यार्थ्यांशी वागताना जातिभेद कधीही होत नसे. मुली आहात म्हणून बांगड्या घाला, कुंकू लावा असा आग्रह धरणाऱ्या शिक्षिकाही क्वचितच होत्या. माझं आणि सरोजचं पुढे कॉलेजही एकच होतं- एल्फिन्स्टन. तिचे मराठीचे, तर माझे संस्कृतचे दोन-दोन पेपर्स. एक वर्ष आजारपणामुळे तिचं कॉलेज अनेक दिवस बुडलं. अशा वेळी परीक्षेला बसायला देत नसत त्या वेळी; पण तिला मात्र परवानगी दिली.

‘हिंदू कॉलनी स्पिरिट’ मात्र होतं. तिथले काही लोक इतरांपेक्षा स्वतःला जास्त प्रतिष्ठित समजायचे. पुढे मी आणि सरोज यांनी जेव्हा आपापली लग्नं ठरवली तेव्हा तर आम्हाला हे लोक म्हणायचे- काय, तुम्ही पलीकडच्या दादरमधल्या चाळीत राहाणाऱ्या मुलांशी लग्नं ठरवलीत? दादरच्या चाळी या ब्लॉकवाल्यांना जरा मागास वाटायच्या. काही ब्राह्मण कुटुंबांनी तर संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला विरोध केला होता. महाराष्ट्र राज्य झाल्यावर ‘मराठ्यांचं वर्चस्व तयार होईल आणि ब्राह्मणांची किंमत कमी होईल, असं भय त्यांना वाटत असावं.

आमचा वावर मुंबईभर असायचा. साहित्यिक-सांस्कृतिक वातावरण चांगलं असायचं तेव्हा. प्रकाशभाई मोहाडीकर यांनी सुरू केलेली पहिली एसएससी व्याख्यानमाला तेव्हाचीच. अनेक लेखक-कवींना

बोलावलं होतं त्यांनी. कुसुमाग्रज आले होते तेव्हा. पावसाळ्यात न.र. फाटकांची व्याख्यानं असायची. ‘सत्यकथा’, नवीन कविता हे तर आमचे जिव्हाळ्याचे विषय. ‘सत्यकथे’चा प्रत्येक नवा अंक आमच्यासाठी एक इव्हेंट असायचा. कोणत्या दिवाळी अंकात कोणाच्या कविता असतील, यावर चर्चा चालायची. गोपाळ मयेकर हा आमचा एक मित्र. तो पुढे गोव्यात मंत्री झाला. रजनी पंडित ही मैत्रीण. ती स्कॉटिश हायस्कूलमधून एल्फिन्स्टन कॉलेजला आली होती. ‘टायटन’ या टाटाच्या ब्रॅंडचे फाउंडर आणि पहिले व्यवस्थापकीय संचालक झक्सॅस देसाई यांच्याशी तिने लग्न केलं. रजनी नंतर ‘इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल विकली’ची संपादक झाली. त्या वेळी दुसऱ्याच कॉलेजमध्ये जाऊन एखाद्या तासाला बसू शकत असू आम्ही. नॅशनल कॉलेजला जाऊन वसंत बापटांची संस्कृत विषयाची लेक्चर्स, एसएनडीटीत जाऊन मायदेवांची लेक्चर्स ऐकायची, असं आम्ही करत असू. ब्राह्मण सभेत संस्कृत नाटकं बघायला जात असू. सुहासिनी मुळगावकरांनी केलेलं ‘स्वप्नवासवदत्तम्’, आणखी कुणी केलेलं ‘वेणीसंहार’ ही नाटकं पाहिल्याचं आठवतं. मराठी संगीत नाटकांच्या वळणाने ही संस्कृत नाटकं केली जायची. मो. दि. पराडकर, गो. के. भट यांची भाषणं, संस्कृतसंबंधी उपक्रम हेही असायचं. ज्यांना इतिहाससंशोधन, नाट्यशास्त्र, काव्यशास्त्र शिकायचं असे, त्यांच्यासाठी मुंबई विद्यापीठ चांगलं होतं. पुणे विद्यापीठात व्याकरण शिकवण्यावर भर असायचा. तरीही तिथे संस्कृत अधिक चांगलं शिकवलं जायचं. मुंबईत भाषांतराच्या अंगाने जास्त शिकवलं जात असे. संस्कृत भाषा टिकली पाहिजे, टिकवली पाहिजे, असा मतप्रवाह सुरू झालाच होता. भाषा मूळ स्वरूपात राहिली-टिकली पाहिजे, टिकण्यासाठी भाषेत पाणी घालून उपयोगी नाही, असं एक मत होतं; तर लोकांना समजेल असे बदल भाषेत करायला हरकत नाही, असं दुसरं मत होतं. खरं तर शिकण्यासाठी भाषा सोपी केली, तिच्यात पाणी घातलं, तर तिची प्रस्तुतताच जाते. नंतरच्या काळात भाषेबाबत हे केलं गेलंच.

लढे आणि तिढे

पुष्पा भावे

मुलाखत : मेधा कुलकर्णी

मनोविकास प्रकाशन, पुणे

पृष्ठे : २७१, किंमत : ३०० रुपये

‘थेरीगाथा : स्त्रीमुक्ती, समाज आणि तत्त्वज्ञान’ हा सुनील हेतकर यांचा स्त्रीचळवळीस पोषक ठरलेला महत्वाचा ग्रंथ. ‘पुरुषप्रधान संस्कृतीखाली दबलेल्या, पिचलेल्या जगातील तमाम स्त्री-स्वरांना व स्त्रियांना सामाजिक सन्मान मिळवून देणाऱ्या युगपुरुषांना’- ही बोलकी अर्पणपत्रिका ग्रंथलेखनामागची भूमिका स्पष्ट करते. यानिमित्ताने दबलेल्या स्त्री-स्वरांचे हुंकार सर्वसामान्यांना ज्ञात होतील. यापूर्वी ‘थेरीगाथा’च्या संदर्भात मराठी भाषेतून अल्पांशाने लेखन झालेले आहे. पण इतर ग्रंथांप्रमाणे या ग्रंथात दंतकथा, काल्पनिक बाबींना थारा न देता लेखकाने तटस्थपणे वस्तुस्थितीचे आकलन व अभ्यास करून लेखन केले. त्यामुळे सदर ग्रंथाचे मोल धम्मचळवळीसह स्त्रीचळवळीस अनेकांथिनि पोषक ठरते. ‘थेरीगाथा : स्त्रीमुक्ती, समाज आणि तत्त्वज्ञान’ या ग्रंथाच्या निर्मिती भारतीय समाजातील एकूणच स्त्रियांच्या जीवनाचे सम्यक् दर्शन या माध्यमातून प्रकट व्हावे व त्यातील बुद्ध तत्त्वज्ञान सामान्यापर्यंत सामाजिक बांधिलकीतून पोहोचावे या व्यापक दृष्टिकोनातून झाली. ‘थेरीगाथा’ हा त्याहतर स्त्रियांच्या जीवनानुभवांचे कथनमूल्य असलेला पहिला पद्यात्मक स्वरूपाचा मौलिक ग्रंथ होय. स्त्रीजीवनातील स्वानुभवाच्या मनोज्ञ उद्गाराची ही सैद्धांतिक गाथा भारताच्या इतिहासातील पहिली वाङ्मयनिर्मितीची घटना म्हणता येते.

‘थेरी’ म्हणजे मुक्तिपदाला अथवा अर्हतपदाला पोचलेल्या बौद्ध भिक्षुणी. ‘गाथा’ म्हणजे बौद्धकालीन भिक्षुणींनी स्वानुभवातून रचलेल्या पदांचा संग्रह. तो गद्य, पद्य, कथा व संवाद या वाङ्मयीन अंगानेदेखील समृद्ध ठरला आहे. पाली भाषेतील ‘त्रिपिटक’ हा ग्रंथ बुद्धाच्या वचनांचा, तत्त्वज्ञानांचा संग्रह म्हणून जगप्रसिद्ध आहे. यामध्ये तीन पिटकांचा समावेश आहे. १) सुत्तपिटक, २) विनयपिटक व ३) अभिधम्मपिटक असे त्यांचे तीन भाग पडतात. यामधील सुत्तपिटकात पाच संग्रह आहेत. ते पुढीलप्रमाणे- १) दीघनिकाय २) मज्झिमनिकाय ३) अङ्गुत्तरनिकाय ४) संयुत्तनिकाय ५) खुद्दकनिकाय. या पाच संग्रहांमधील खुद्दकनिकायात एकूण १५ उपसंग्रहांपैकी आठव्यात थेरीगाथा आणि नवव्या संग्रहात थेरीगाथांचा समावेश आहे. शिवाय

थेरीगाथा : स्त्रीचळवळीसाठी वैचारिक दृष्ट्या पोषक मांडणी

स्त्रियांच्या संदर्भात केलेला उदात्त विचार आणि बौद्ध वाङ्मयातील थेरीबद्दल असलेल्या आकर्षणातून हेतकरांनी थेरीविषयी तौलनिक मांडणी साकारत भारतीय समाजरचनेत त्यांनी निर्माण केलेली स्वतंत्र ओळख या ग्रंथाद्वारे ठळकपणे अधोरेखित होते. ‘स्त्रीमुक्ती चळवळीला स्त्रीसंतांचे योगदान : कल्पना, वास्तवता व थेरींची तुलना’ या लेखामधून थेरींनी स्त्रीमुक्ती चळवळीला कसा हातभार लावला, त्यावर सत्यशोधकीय झोत त्यांनी टाकला आहे. स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या संदर्भात भारतात स्त्रीसंतांचे योगदान लक्षात घेतले जाते. मात्र, बौद्ध धम्मात अर्हतपदी पोहोचल्या थेरींचा स्त्रीमुक्तीचा स्वर अथवा त्यांनी माराशी निग्रहपूर्वक केलेल्या संघर्षाकडे हेतुपुरस्सर दुर्लक्ष केले जाते. असे असले तरी, जागतिक स्तरावर या स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचा शोध-हीस डेव्हिड्स, आर पिशेल व कॅथरीन ब्लॅकस्टोनसारख्या तत्त्वज्ञांनी-विचारवंतांनी घेतला आहे.

तेराव्या उपसंग्रहात थेर व थेरींच्या जीवनकथांचा समावेश आहे. उपसंग्रह ९ यामध्ये ७३ भिक्षुणींच्या एकूण ५२२ गाथा आढळून येतात, असे वर्गीकरण नमूद केले आहे.

थेरीगाथेतील वचनांमध्ये ज्या बौद्ध भिक्षुणी कार्यरत होत्या, त्यामध्ये चार स्तर आढळून येतात. १) कोशल, मगध आणि आलवी राजवंशाच्या महिला. २) शाक्य व लिच्छवी सामंतांच्या महिला. ३) ब्राह्मण कुटुंबातील स्त्रिया. ४) वेश्याव्यवसायातील स्त्रिया आढळून येतात. तात्पर्य, थेरीगाथेमध्ये समाजातील सर्व प्रकारच्या स्त्रिया कार्यरत होत्या. जेव्हा त्या बुद्धाच्या धम्माला जाऊन मिळाल्या तेव्हा त्यांच्यामधील सर्व प्रकारचे भेद बुद्धवचनांच्या श्रवणाने गळून पडलेले दिसतात.

थेरीगाथांच्या इतिहासाचे अवलोकन केल्यास गौतम बुद्धांच्या स्त्रीविचाराकडे लक्ष वेधले जाते. तथागत गौतम बुद्धांनी व्यावहारिक व तात्त्विक अशा दोन्ही पातळ्यांवर स्त्रियांचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य केले. स्त्रियांना संघात प्रवेश देण्याची बुद्धांची कृती म्हणूनच स्त्रीस्वातंत्र्याची नांदी ठरली. स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या तत्त्वत्रयीमुळे बुद्धाचा धम्म केवळ पाचशे वर्षे न टिकता अडीच हजार वर्षांहून अधिक काळ टिकून आहे.

बुद्धांनी संघात प्रवेश देताना आठ प्रकारच्या नियमांचे पालन करण्यास सांगितले. ही नियमांची आचारसंहिता बौद्ध भिक्षूंसाठीदेखील तयार केली. त्याची परिणती म्हणून बुद्धांनी महाप्रजापती गौतमीसह पाचशे स्त्रियांना प्रव्रजित होण्यास अनुमती दर्शविली. अशा प्रकारे स्त्री-पुरुषांनी युक्त बुद्धाचा संघ सर्वसामान्यांच्या जीवनात बदल घडवून आणण्यास तसर झाला. बुद्धाच्या या व्यापक विचारांमुळे त्यांनी बुद्धाचे तत्त्वज्ञान अंगीकारून मानसिक विकास घडवून आणला आणि वस्तुनिष्ठ पद्धतीने स्वतःचा इतिहास साकारला. हा काव्यमय इतिहासच थेरीगाथेमधून पाहायला मिळतो.

‘बौद्ध वाङ्मयात माराचे स्थान व थेरींचा संघर्ष’ याची अतिशय अभ्यासपूर्ण व चिकित्सक मांडणी हेतकरांनी या लेखात केली आहे. ‘मार’ ही विध्वंसक, हिंसक मानसिक प्रवृत्ती असून बौद्ध वाङ्मयात ‘मार’ या मानसिक प्रवृत्तीला व्यक्तीरेखेच्या स्वरूपात साकारले. ज्याप्रमाणे हिंदू संस्कृतीत राक्षस ही कल्पना व्यक्तिसदृश रूपात मांडलेली आहे, तसा ‘मार’ या मानसिक प्रवृत्तीचा वापर बौद्ध वाङ्मयात केलेला दिसून येतो. या मताचे तर्कशुद्ध निरसन करण्यासाठी हेतकरांनी मार ही कोणी व्यक्ती नसून ती अकुशल विचारांचे

प्रतिनिधित्व करणारी मानसिक प्रवृत्ती आहे; मार या मानसिक प्रवृत्तीला व्यक्तीरूप देऊन सर्वसामान्यांच्या मनात अंधश्रद्धेची बीजे रोवली जातात, असे निश्चून सांगितले. लहरी मनावर जसे कुशल विचार अधिराज्य करतात, तसे अकुशल विचारही आक्रमण करीत असतात. ज्या व्यक्तीला चांगले-वाईट व सत्य-असत्याचे योग्य आकलन होते, ती व्यक्ती ध्येयप्राप्तीकरिता अनेक अडचणींवर मात करते. दुष्ट विचारांशी संघर्ष करीत आपले ध्येय गाठण्यात ती यशस्वी होते. थेरींनीसुद्धा अशा अकुशल विचारांवर मात करीत आपले इप्सित गाठले. या मार्गावर चालू पाहणाऱ्या थेरीदेखील मोठ्या निग्रहाने सदसद्विवेकबुद्धीचा वापर करून माराच्या अकुशल विचारांवर विजय प्राप्त केला. अशा थेरींपैकी शैला, खेमा, सोमा, उप्पलवणा, चाला, उपचारा व शीर्षोपचाला या थेरींचा रोमहर्षक संघर्ष मनोज्ञरीत्या साकारला आहे, तो प्रेरक म्हणता येईल.

थेरीगाथेत रूपकाचा अतिशय उत्कृष्ट वापर करून ही अकुशल प्रवृत्ती साकारली गेली असली तरी, ही दुष्ट प्रवृत्ती मानवासंगे सावलीसारखी सोबत करते. म्हणून हेतकरांनी त्या प्रवृत्तीला मानवाचा मित्र म्हटले आहे. ‘माराने अर्थात मनाने’ केवळ बुद्धांची समाधी भंग करण्याचा प्रयत्न केला नाही, तर निर्वाणप्राप्तीसाठी इच्छा धरणाऱ्या थेर व थेरींनादेखील याचा प्रत्यय आलेला आहे. ह्या थेरी आपल्या मार्गात अडसर आणू पाहणाऱ्या कामवासना, कंटाळा, भूक व तहान, विषयवासना, आळस, भीती, कुशंका, गर्व, लाभ व सरकार, पूजा व खोटी कीर्ती अशा सेनांना निश्चयाने पराभूत करतात आणि अकुशल विचारांवर विजय मिळविताना दिसतात. त्या हरेक थेरींचे लेखकाने केलेले वर्णन केवळ रसाळच नाही, तर तर्कशुद्धरीत्यादेखील मनाला भावते. एकूणच, माराने अकुशल मनाने उपस्थित केलेल्या प्रश्नांना थेरींनी बुद्धाच्या तत्त्वप्रणालीचा सांगोपांग, यथार्थ विचार करून खंबीरपणे उत्तर दिली. त्यामुळेच थेरी इतर कोणत्याही धर्मातील स्त्रियांपेक्षा विश्वात श्रेष्ठ ठरलेल्या आहेत.

या ग्रंथातील तिसऱ्या लेखात ‘थेरीगाथेतून अभिव्यक्त होणारे दुःख व दुःखनिरोध’ याचा परामर्श घेतला आहे. हा परामर्श घेताना पाली भाषेतील मूळ गाथा सादर करून त्याचा मराठी अन्वयार्थ अंकित केला. त्यामुळे थेरींची वेदना समजून घेण्यास एक प्रकारे मदतच झाली. थेरींनी दुःखमुक्ती कशी प्राप्त केली, याचाही चिकित्सक वेध घेतला. लेखकाच्या या अमोघ परिश्रमामुळे ते अभिनंदनास पात्र ठरतात.

भारतीय समाजरचनेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान असल्यामुळे रेणुका व अंबासारख्या स्त्रियांना निर्वाणप्राप्तीऐवजी दुःखप्राप्ती झाली. त्यामुळे ‘भारतीय समाजरचनेत स्त्रियांना कधी मोक्षप्राप्ती होणार नाही का?’ असा प्रश्न निर्माण झाला. त्याला थेरींनी आपल्या कृतिआचरणातून सकारात्मक उत्तर दिले आहे. स्त्रियांनाही मोक्षप्राप्ती होते, याचे अनेक दाखले थेरींच्या काव्यरचनेतून मिळतात. बुद्धाचे तत्त्वज्ञान आचरणात आणणाऱ्या या थेरी केवळ बुद्धाच्या अनुयायीच नव्हत्या, तर त्या मानवी जीवनाच्या भाष्यकार, दार्शनिक व तत्त्वचिंतकही होत्या. त्यामुळेच त्या दुःखाला पाहून हतबल न होता, बुद्ध तत्त्वज्ञानाच्या आधारे निःसंकोचपणे दुःखावर विजय प्राप्त करताना दिसतात. यामध्ये किसान गौतमी, पटाचारा, आम्रपाली व कुंडलकेशा आदी थेरींनी आपल्यावर कोसळलेल्या दुःखावर मोठ्या संयमाने मात केली.

मूलतः कवी-प्रवृत्ती असलेल्या हेतकरांच्या लेखनाची भाषाशैलीही काव्यागत स्वरूपाची आहे. परिणामतः दुःखमुक्ती प्राप्त करणाऱ्या थेरींचे त्यांनी केलेले वर्णनही मनोज्ञ झाले. म्हणून हे प्रकरण अत्यंत रसाळ झाले असून ते वाचलेच पाहिजे. थेरी आणि त्यांचे दुःख व दुःखनिरोधाच्या अनुभवी काव्यात्मक कथा वाचताना वाचक त्यात हरवून जातो. या समग्र थेरींनी आपल्या जीवन-चरित्रातून आपणाला दुःखविषयक विचार, जो मानवी जीवनात जळूसारखा मानवमुक्तीच्या प्रवासात रोधक ठरलेला आहे, त्या जळूरूपी शोषकाला- त्याला मानवमुक्तीच्या मार्गातून हट्टपार केले. वस्तुतः या ठिकाणी हेतकर यांच्या अभ्यासाची खरी कसोटी लागते. दुःखमुक्तीच्या मार्गातील गाथा चपखलपणे शोधून त्यांचा अर्थ आणि अन्वयार्थ लावण्याचे कसब इथे प्रकर्षाने नजरेत भरते.

‘थेरीगाथेतून अभिव्यक्त होणारे स्त्रीदर्शन’ या लेखात हेतकरांनी केवळ थेरींचे अभिव्यक्त होणे साकारले नाही, तर तत्कालीन भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचा असलेला दर्जा आणि स्त्रियांचे वर्तमान वास्तवदेखील तटस्थपणे साकारले. त्यामुळे बुद्धपूर्व काळ, बुद्धकाळ आणि बुद्धोत्तर आधुनिक काळातील स्त्रीचित्रण त्यांनी कवेत घेतले. थेरी उब्बिरी ही मुलीच्या मृत्युमुळे दुःखी झाली होती. हृदयात घुसलेले दुःख मुळापासून उपटून फेकून देण्यात ती यशस्वी झाली. संपत्तीचे वाटप केल्यानंतर थेरी सोणाला मुलांना आपल्यात स्वारस्य नसल्याचे कळते आणि ती प्रव्रजा स्वीकारते. थेरी अड्डकासीने शरीराच्या मोबदल्यात संपत्ती एकत्र केली, पण

तिच्या मनात त्याविषयी तिरस्कार उपन्न झाल्यामुळे ती प्रव्रजा स्वीकारते. थेरी विमलाची कथाही अशीच. थेरी पूर्णिका, रोहिणी, चापा, शुभा, नंदुत्तरा व सुमेधा या सर्व थेरींनी जीवनाचे आत्मपरीक्षण करताना स्त्रीधर्माच्या लक्षणांकडे लक्ष न देता मानसिक विकारांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले, यामुळेच त्यांना निब्बाण प्राप्त झाले. बुद्धकाळात निःसंकोचपणे अभिव्यक्त होणाऱ्या ह्या साऱ्या थेरींचा निग्रह आणि बुद्ध तत्त्वज्ञानावर असलेली असीम निष्ठा यामुळे जागतिक इतिहासात त्यांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

स्त्रियांच्या संदर्भात केलेला उदात्त विचार आणि बौद्ध वाङ्मयातील थेरींबद्दल असलेल्या आकर्षणातून हेतकरांनी थेरींविषयी तौलनिक मांडणी साकारत भारतीय समाजरचनेत त्यांनी निर्माण केलेली स्वतंत्र ओळख या ग्रंथाद्वारे ठळकपणे अधोरेखित होते. ‘स्त्रीमुक्ती चळवळीला स्त्रीसंतांचे योगदान : कल्पना, वास्तवता व थेरींची तुलना’ या लेखामधून थेरींनी स्त्रीमुक्ती चळवळीला कसा हातभार लावला, त्यावर सत्यशोधकीय झोत त्यांनी टाकला आहे. स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या संदर्भात भारतात स्त्रीसंतांचे योगदान लक्षात घेतले जाते. मात्र, बौद्ध धम्मात अर्हतपदी पोहोचल्या थेरींचा स्त्रीमुक्तीचा स्वर अथवा त्यांनी माराशी निग्रहपूर्वक केलेल्या संघर्षाकडे हेतुपुरस्सर दुर्लक्ष केले जाते. असे असले तरी, जागतिक स्तरावर या स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचा शोध-हीस डेव्हिड्स, आर पिशेल व कॅथरीन ब्लॅकस्टोनसारख्या तत्त्वज्ञांनी-विचारवंतांनी घेतला आहे. जागतिक पातळीवरील समुदायाला थेरींच्या कार्याची स्पष्ट जाणीव आहे, असे हेतकर नोंदवितात. भारतीय स्तरावर मात्र थेरींचा स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या संदर्भात विचार झाला असता, तर स्त्रीमुक्ती चळवळीला एक वेगळी दिशा मिळाली असती. आज भारतीय स्त्री पुरुषधान्यव्यवस्थेची बळी ठरली नसती, हेदेखील नमूद करण्याचे धाडस हेतकर दाखवितात. महाराष्ट्रात आध्यात्मिक स्तरावर कार्य करणाऱ्या महदाईसा, मुक्ताबाई, जनाबाई, बहेणाबाई व वेणाबाई यांसारख्या स्त्री संतांनी आपल्या गुरूंचीच ‘री’ ओढली. त्यांनी धर्मव्यवस्था व वर्णव्यवस्थेला धक्का लावणारे अभंग वा कवने रचली नाहीत किंवा आचरणानेदेखील त्या व्यवस्थेविरुद्ध चालताना दिसत नाहीत, असा अभ्यासांती हेतकर निष्कर्ष काढतात, तो सत्याच्या कसोटीवर खरा उतरणारा आहे. त्यामध्ये अपवाद मात्र नामदेवांची दासी जनाबाईचा सांगता येईल. जनाबाईंनी इतर स्त्रियांच्या तुलनेत व्यवस्थेविरुद्ध बंडाची किंचित

भूमिका घेतलेली जाणवते. बाकी संत स्त्रिया आंधळेपणाचे विडुलभक्तीत दंग झालेल्या दिसतात.

संत स्त्रियांच्या तुलनेत थेरी स्वतंत्र विचार करतात. बुद्धत्व प्राप्तीनंतर कपिलवस्तूला भेट देणाऱ्या बुद्धांना स्वतःहून सामोरी न जाणारी, आपल्या सन्मानाला तडा जाऊ न देणारी यशोधरा दृष्टीस पडते. नदीत डुबकी मारल्याने पापमुक्ती होत नाही, हे ब्राह्मणाला धाडसाने सांगणारी दासीकन्या थेरी महत्त्वाची वाटते. राजघराण्यातील अनेक थेरींनी मारांसोबत निकराने संघर्ष करून अकुशल विचारांवर विजय मिळविला. एकूणच, बुद्धांच्या अष्टांगिक मार्गाचा अवलंब करीत थेरींनी मुक्ती मिळविली, निब्बाण प्राप्त केले. स्वतंत्र निर्णयक्षमता आणि लढाऊ बाण्याच्या बाबतीत महानुभाव, भागवतधर्म व रामदासी पंथातील स्त्रियांहून थेरी श्रेष्ठ ठरतात, असा समुचित निष्कर्ष हेतकर नोंदवितात.

मराठीतील वाङ्मयीन चळवळीचा इतिहास हा हेतकरांच्या अभ्यासाचा व आवडीचा विषय असल्यामुळे वाङ्मय चळवळीतील स्त्रीवादाचा तटस्थ पण तौलनिक दृष्टीने नेमका वेध घेतला आहे. भारतीय स्त्री-स्वकथन व काव्य या दोन प्रकारांमधूनच विशेषतः अभिव्यक्त झाली. आधुनिक स्त्रियांचे काव्य व स्वकथनातून प्रकट झालेला स्त्रीविचार व थेरीगाथांमधून प्रकट झालेल्या स्त्रीविचारांचा अन्वयार्थ लावला, तर आधुनिक वाङ्मयातील स्त्री ही पुरुषांना केंद्रस्थानी ठेवूनच व्यक्त झालेली दिसते. स्वतःला नगण्य समजत या स्त्रीने पतिभक्ती, पतिप्रेम व पतिनिष्ठेतूनच लेखन केले. यात स्त्रीमुक्ती आणि वैचारिक स्वातंत्र्याचा स्वर ठळकपणे जाणवत नाही. अगदी रमाबाई रानडेंपासून ते साठोत्तरी कालखंडातील स्वकथन वा आत्मचरित्रांमधूनही हाच स्वर कमी-अधिक स्वरूपात पाहायला मिळतो. ‘मला उद्ध्वस्त व्हायचं आहे’, हे मलिका अमरशेख यांचे स्वकथनही यांस अपवाद ठरत नाही. यामध्ये मलिका अमरशेख पुरुषी सत्तेला धारेवर धरते, तेव्हा तिला स्वतःमधील दोष दिसत नाहीत. नवऱ्याच्या वेश्यागमनाला स्वीकृती देते. मात्र स्वतःमधील पारंपरिकतेला ती हद्दपार करू शकली नाही. इथेच तिच्यातील स्त्रीत्वाचा पराभव होतो. त्या दुःखातून तिला सावरता आलेले नाही. मुक्तीच्या मार्गाचे योग्य ज्ञान नसल्यामुळे ती दुःखमुक्त होऊ शकली नाही. आधुनिक काळातील स्त्री व थेरीगाथेतील दुःखमुक्ती करणाऱ्या स्त्रीविचारांमध्ये हा फरक जाणवतो. काव्य हा प्रकारही यास अपवाद नाही. काव्यातही पती व प्रियकराच्या

शरीरनिष्ठ नात्यांभोवती आधुनिक कविता रुंजी घालते. काही ठिकाणी स्त्रियांवरील अन्यायाविरोधात निषेधप्रवण स्वर प्रकटतो, त्यातून नवआत्मभानाचा प्रत्यय येतो. असाच स्त्रीवादी जाणिवेचा विचार थेरींनी काव्यात्मक रूपाच्या स्वकथनातून मांडला. हे हेतकरांच्या विवेचनातून स्पष्ट होते.

भारतीय स्तरावर तथागत गौतम बुद्ध, महात्मा जोतिराव फुले, राजा राममोहन रॉय व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या पुरुषी मंडळींनीच स्त्रीमुक्तीचा पाया रचला, हेही स्त्रीमुक्ती चळवळकत्यांनी ध्यानात घेतले पाहिजे आणि हीच स्त्रीवादी विचारांची देशीय परंपरा आहे. त्यामुळे पाश्चात्य स्त्रीवादात भारतीयांना प्रेरणा शोधण्याची गरजच उरत नाही.

एकंदरीत, ‘थेरीगाथा : स्त्रीमुक्ती, समाज आणि तत्त्वज्ञान’ हा ग्रंथ अनेकांथने वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो. या ग्रंथात जसा स्त्रीमुक्तीचा विचार आहे, तसाच तत्कालीन सामाजिक जीवन व तत्त्वज्ञानाचाही सर्वव्यापी अंगाने वेध घेतला आहे. त्यामुळे थेरीगाथेतील स्त्रीमुक्तीचा विचार तर कळतोच, पण एकूणच भारतीय समाजरचनेत विविध धर्मांमध्ये स्त्रीची अवस्था व तिचा घडून आलेला विकास लक्षात येतो. सोबतच पाश्चात्य समाजव्यवस्था त्या वेळी स्त्रीवादासंदर्भात काय भूमिका घेत होती, हेही विविध तज्ज्ञांच्या वैचारिक दाखल्यांवरून लक्षात येते.

बौद्ध वाङ्मयातील थेरीगाथांत इतर वाङ्मयाच्या तुलनेत मानवी सौंदर्य, गहनता व धैर्यकुशलतेसह वैविध्यता आढळते. येथे स्वातंत्र्याचा उद्घोष, मानवी मुक्तीचा स्वर व प्रखर जाणिवेचा सूर प्रकटला आहे. थेरीगाथेतील भिक्षुणी या बुद्धाचा इहवादी विचार स्वीकारतात. ऐहिक जीवनाला महत्त्व देतात आणि आत्मवाद व ईश्वरवादाला त्याजतात. म्हणून त्यांना अकुशल विचारातून मुक्ती मिळते. यालाच बुद्ध निब्बाण म्हणतात. एकूणच- स्वतंत्र चिंतन, विचारांची सुस्पष्ट भूमिका, तौलनिक पद्धतीचे दाखले, काव्यात्मक शैलीची रसाळता व तर्कशुद्ध मांडणी यामुळे अत्याधुनिक काळातील स्त्रियांमध्ये स्त्रीसत्त्वाची जाणीव-जागृती आणण्यासाठी प्रस्तुत ग्रंथ मोठा हातभार लावतो.

अशोक रा. इंगळे, कपिलवस्तुनगर, अकोला

ashokingle73@gmail.com

थेरीगाथा : स्त्रीमुक्ती, समाज आणि तत्त्वज्ञान

लेखक : सुनील हेतकर

सुगावा प्रकाशन, पुणे

मूल्य : २०० रुपये

प्रतिसाद

सध्याच्या शिक्षणपद्धतीमुळे विद्यार्थी यशस्वी होऊ शकत नाहीत

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर स्मृतिअंक वाचला. 'विज्ञानाने मला (आणि जगाला) काय दिले?' या विषयावरील सर्व मान्यवरांचे लेख खूपच छान आहेत. प्रभाकर देवधर यांच्या 'आज आपण सोपान पायरीवर उभे आहोत' या लेखामधील विज्ञान व तंत्रज्ञानक्षेत्रात भारत मागे पडला आहे, हे विधान खरेच आहे. त्यासाठी त्यांनी दिलेले एक कारण म्हणजे, आपला भक्तिमार्गाकडे असलेला कल हे पूर्णतः पटत नाही. आपल्या कोणत्याही आध्यात्मिक ग्रंथात 'विज्ञानाची कास सोडा', हे सांगितलेले नाही. किंबहुना, आपण आपले नियत कर्म हे उत्कृष्ट रीत्या व त्यामध्ये आपले मन, बुद्धी व शक्ती वापरून करा-असेच म्हटले आहे. गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात भगवान श्रीकृष्ण सांगतात, 'व्यवसायात्मिका बुद्धी रेकेहकुरुनंदन'. आपली बुद्धी ही एका कार्यावरच केंद्रित केली पाहिजे. अशा सर्व कर्मांना सात्त्विक कर्म असे म्हटले आहे आणि असे कर्म करणारे 'मनुष्याणां सहस्रेषु' असेही सांगितले आहे.

आध्यात्माचा आपल्या लोकांनी लावलेला सोईचा व चुकीचा अर्थ आणि त्याचे झालेले बाजारीकरण हे सर्व आपल्या अधोगतीस कारणीभूत आहेत. अध्यात्म व विज्ञान ही आपल्या जीवनरथाची दोन चाके असून दोन्ही बरोबरीनेच चालायला पाहिजेत. विज्ञानातील एखादा प्रयोग अयशस्वी झाल्यास माघार न घेता त्याची कारणे जाणून परत-परत तो करत राहणे व यशस्वी करणे हेच गीता सांगते.

त्यांनी सांगितलेले दुसरे कारण म्हणजे, आपल्या शालेय शिक्षणात असलेल्या त्रुटी. आपले विद्यार्थी केवळ गुणांच्या मागे लागतात व शिक्षणातील मूळ तत्त्व हरवून बसतात. मुलांनी स्वतः विचार करण्याच्या प्रवृत्तीस शालेय शिक्षणात वाव देत नाहीत. हल्ली तर मुलांना दुसरी-तिसरीपासूनच क्लासला पाठवतात, याचे आश्चर्य वाटते. सर्व अभ्यास हा परीक्षेत मार्क कसे मिळतील याच विचाराने चालतो. कोणत्याही प्रकारचे संशोधन करावयाचे असेल, तर स्वतःहून विचार करून परत-परत प्रयोग करण्याची गरज असते. असल्या शिक्षणामुळे व परिश्रम करण्याच्या अभावामुळे आपले विद्यार्थी यशस्वी होऊ शकत नाहीत.

आता नव्याने येऊ घातलेल्या शैक्षणिक धोरणामुळे आपली शिक्षणपद्धती सुधारेल, अशी आपण आशा करू यात.

प्रदीप चंद्रचूड, औंध, पुणे.

तरच विज्ञानवाद पुढच्या पिढीत झिरपला जाईल

समाजाहिताला बाधा पोहोचवणारी आणि व्यक्तींची बुद्धी पोखरणारी अंधश्रद्धा गाडण्यासाठी समाजात विज्ञानवाद वाढीस लागला, तसेच महाराष्ट्रात जादूटोणाविरोधी कायदा लागू व्हावा, यासाठी आपले आयुष्य वेचणारे तथा आपल्या जीवाची बाजी लावणारे थोर समाजसुधारक डॉ.नरेंद्र दाभोलकर यांच्या स्मृतिअंकातील प्रकाशित सर्व विज्ञानाधिष्ठित लेख कोणाही विचारी व विज्ञानावर निष्ठा असलेल्या व्यक्तीला आशेचा किरण दाखवणारे निश्चितच आहेत. असा हा संग्राह्य आणि नव्या पिढीला विचारप्रवण करणारा अंक प्रकाशित करणे हे साधनाची वैचारिक बांधिलकी अधोरेखित करणारे आहे. पूर्वी सुशिक्षित असणे जेवढे कठीण होते, तेवढेच आज अशिक्षित असणे अवघड झाले आहे. तरीदेखील आजचा हा तथाकथित सुशिक्षित वर्ग अवैज्ञानिक गोष्टींच्या आहारी जाताना बघून त्यांना सुशिक्षित म्हणावे की साक्षरशत्रू, असा प्रश्न उपस्थित होतो. म्हणूनच 'विज्ञान आणि समाज' या अनुषंगाने काही विचार मांडणे क्रमप्राप्त ठरते.

खरे तर अगदी बालसुलभ अवस्थेतच मुलांच्या मनात अनेक गोष्टीबद्दल कुतूहल आणि या कुतूहलातून प्रश्न उत्पन्न होत असतात. पण आपल्याकडील बहुतांश वडिलधारी मंडळी त्या कुतूहलातून उत्पन्न होणाऱ्या प्रश्नांचे शमन करण्यात अयशस्वी

होतात. आपण मुलांना, 'हे करा' असे सांगण्यापेक्षा 'हे करू नका', असे बजावण्यावरच जास्त भर देतो. त्यामुळे बालवयात मनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांची जागा 'मुलांच्या मनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष' या स्थितीने घेतली जाते. मग वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या 'प्रश्न पडणे' या मूळ सिद्धांतालाच सुरुंग लावला जातो. मनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांची जागा भीती, संकोच याने घेतली जाते आणि नकळत 'एका आइन्स्टाईनचा'चा अकाली मृत्यू होतो. खरे तर विज्ञान सत्य सांगते, त्याच्या खरेपणाला संशोधनाचा भक्कम आधार असतो. डोळसपणे पाहिले तर आपल्या आसपास सगळीकडे विज्ञान सामावलेले आहे. मात्र ते समजून घेण्यासाठी निरीक्षणात्मक आणि चिकित्सक वृत्ती विद्यार्थीदशेतच निर्माण न होणे, हे आपल्या शिक्षणव्यवस्थेचे खूप मोठे अपयश आहे. परीक्षेत मार्क मिळविण्यापुरता विज्ञान हा विषय न शिकता 'विज्ञान शिका! विज्ञान जगा!!' या अनुषंगानेच तो अंगीकारला गेला पाहिजे; तरच उद्याचे नवे जिज्ञासू विज्ञान संशोधक आपण घडवू शकू, तेव्हा कुठे विज्ञानवाद पुढच्या पिढीत झिरपला जाईल.

मानवी जीवनात विज्ञानाने उलथापालथ घडवून आणली. अनेक संशोधनांतून कित्येक गहन विषयांचा उलगडा विज्ञानाने केला, ज्यामुळे मानवी जीवन सुलभ आणि सोपे झाले. विज्ञानाने माणसाला त्याच्या जीवनाशी निगडित बाबींना केंद्रबिंदू मानून नेहमी सैद्धांतिक रचना, शोध, संशोधन केले आहे. विज्ञान महान मनाचे आहे. ते तुझे-माझे असा संकुचित विचार करत नसते. विज्ञान आसपास असते; पण ते बघायला जी वैज्ञानिक दृष्टी लागते, तिचा तुटवडा मात्र सर्वत्र जाणवतो. लोक विज्ञान शिकतात मात्र विज्ञान जगत नाहीत, असे लोकांचे एकंदरीतच वागणे पाहून वाटते. पाठ्यपुस्तकांच्या बाहेर विज्ञान येऊन जीवनाभिमुख झाल्याखेरीज त्याला 'लोकविज्ञाना'चे अधिष्ठान प्राप्त होणार नाही. जगण्याच्या मर्यादा जाणून त्यांचा परिघ शास्त्रशुद्धपणे वाढवत नेणे म्हणजे विज्ञान. त्यात भावनाविवशतेपेक्षा करकरीत बुद्धीस आव्हान आणि आवाहन असते. गेली कित्येक वर्षे हा बुद्धिसंघर्ष सुरू आहे. विज्ञानात यश आणि अपयश असे काहीच नसते. अंतिम मुक्ती अध्यात्मात असते, असे म्हणतात. विज्ञानात काहीच अंतिम नसते, म्हणूनच तर ते रसरशीत असते. विज्ञानक्षेत्रात असतो तो केवळ प्रयोग. तसेच प्रयोगात मूल्यमापनाला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. चिकित्सा करून, मूल्यमापनाच्या कसोटीवर घासूनच विज्ञानात निष्कर्षापर्यंत यावे लागते. विज्ञानातून तयार होणाऱ्या आविष्कारामागे असतो तो संशोधनाचा भक्कम आधार. म्हणूनच विज्ञान नेहमी सत्य सांगते.

बाळकृष्ण शिंदे, पुणे

दोन किरकोळ गोष्टी

साधनाचे लोकमान्य टिळक विशेषांक व अण्णा भाऊ साठे विशेषांक उत्तम, वाचनीय व संग्राह्य आहेत. पण यामध्ये दोन किरकोळ गोष्टी वाटतात, त्या कळवीत आहे. कुमार केतकर, थोर विचारवंत, लेखक व प्रथितयश संपादक आहेत. त्यांचा लेख त्यांच्या प्रतिमेला साजेसा, चांगला आहे. पण त्यांनी लोकमान्य टिळक यांचे गुणवर्णन व थोरपण सांगताना हात आखडता घेतला आहे असे वाटते. बाकी सर्वांचे लेखन चांगलेच लिहिले आहे. दुसरे असे की, अण्णा भाऊ साठे विशेषांकांत उत्तम लेखक, साक्षेपी संपादक व विचारवंत, उत्तम कांबळे यांनी, पार्श्वभूमी सांगताना बराच इतिहास व सामाजिक परिस्थिती विषद करण्यात पन्नास टक्के जागा व्यापली आहे. लेख चांगला आहे, पण अण्णाभाऊ साठे यांना जास्त जागा मिळायला पाहिजे होती, असे वाटते. दोन्ही अंक खूप मेहनतीने सादर केले आहेत.

अरुण वि.कुंकडे, नाशिक

त्या लेखात एक मोठी चूक

दि.१८ जुलैचा साधना अंक मिळाला. नेहमीप्रमाणेच साधना परिवाराचा वक्तशीरपणा आणि अंकाची लेखनसंपन्नता अनुभवाला आली. अंकातील प्रा.विश्वास वसेकर यांचा लेखही त्यांच्या आजवरच्या लेखनाप्रमाणेच आशयसंपन्न आणि रोचक आहे. मात्र या लेखात एक मोठी चूक आहे- भाषेच्या संदर्भात. 'मुश्क' या शब्दाचा अर्थ वसेकरांनी 'मिशी' असा दिला आहे. तो अत्यंत विपरीत आहे. मुश्क हा फारसी भाषेतील शब्द. त्याचा अर्थ कस्तुरी असा आहे. कस्तुरीचा दरवळ/सुगंध लपत नाही, या अर्थाने, इश्क और मुश्क छुपाए नहीं छुपते असे म्हटले जाते.

दुसरी चूक- साकी शराबला पाहिजे, खराबला कसे काय? कदाचित ही छपाईची चूक असेल. असो!

सुरेखा सबनीस, मुंबई.

आजवरच्या अनुभवांचा आणि व्यासंगाचा उपयोग करण्यासाठी त्यांनी लेखनाचा छंद विकसित केला. राजगोपालाचारींनी इंग्रजीत रूपांतरित केलेले रामायण त्यांनी मराठीत आणले. त्या पुस्तकाला लोकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. त्यामुळेच पाठोपाठ महाभारताचीही मराठी आवृत्ती त्यांनी प्रकाशित केली. त्यांच्या अनुभवांचे शब्दांकन म्हणून त्यांची 'शाश्वत ऊर्जेची शोधयात्रा' ग्रंथबद्ध झाली. या सर्वच पुस्तकांना बाहेरचा कोणी मोठा प्रकाशक शोधावा लागलाच नाही, पण सुजाण वाचकांनी त्या पुस्तकांचे भरभरून स्वागत केले. लुई फिशर या अमेरिकन पत्रकाराचा 'महात्मा गांधी : हिज लाईफ अँड टाइम्स' हा ग्रंथ त्यांनी अनेकदा वाचला होता. गेल्या सत्तर वर्षांत ते पुस्तक मराठीत आलेले नव्हते, ते विठ्ठलदादांनी भाषांतरित केले. साधना प्रकाशनाने १ सप्टेंबर २०१९ रोजी ते पुस्तक प्रकाशित केले आणि आश्चर्य म्हणजे, एकाच महिन्यात २ ऑक्टोबर २०१९ रोजी त्याची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित झाली. १४ ऑगस्ट २०२० रोजी विठ्ठलदादा यांचे निधन झाले, त्यानिमित्ताने त्यांना वाहिलेली ही आदरांजली.

शाश्वत ऊर्जेचा माणूस :
वि. रा. जोगळेकर

वसंत आपटे

आज सारे जग ऊर्जा आणि प्रदूषण यांच्याविषयी प्रश्न घेऊन उभे आहे. त्या दोन्ही विषयांवर चर्चा खूप होते, वाद विवादही झडतात; परंतु प्रत्यक्ष भूमीवर पाय रोवून जमेल तितके काम आपल्या आदर्शातून उभे करणारा एक भगीरथ म्हणून विठ्ठलराव जोगळेकर यांच्याकडे आम्ही सारे पाहत होतो. 'थिंक ग्लोबली, ॲक्ट लोकली' अशा विचाराने भारलेले विठ्ठलराव आयुष्यभर एका निरलस तत्त्वाने जगले. आजच्या व्यवहारी आणि तडजोडीच्या जगात पुष्कळदा त्यांचे विचार आणि वागणे काहींना एकांगी वाटले असेल, परंतु गांधीविचारांचा हा भक्त त्यांच्याच वागण्यावर श्रद्धा ठेवून असल्यामुळे त्यांच्या मार्गापासून ते तसूभरही ढळले नाहीत.

तासगावच्या एका शेतकरी ब्राह्मण कुटुंबात १९३४ मध्ये त्यांचा जन्म झाला. त्यांच्या घरात आधुनिक विचार आणि परंपरागत आचार यांचे मनोहारी मिश्रण होते. वडील समर्थभक्त, व्यायाम प्रसारक असल्यामुळे त्यांच्या घरावर आणि सभोवतीच्या सगळ्या गोतावळ्यावर शालीनतेचे व संस्कारांचे वातावरण पसरलेले होते. त्यातच मिशिकली आणि खेळकरपणालाही महत्त्वाचे स्थान होते. त्यामुळे त्या सगळ्याच कुटुंबाला स्वच्छ-शुद्ध व्यवहाराची देणगी पिढीजातच मिळाली असावी. विठ्ठलदादांची कारकीर्द याही

संस्कारांनी प्रभावित झालेली होती आणि तो प्रभाव काल-परवापर्यंत त्यांनी सगळ्या घरावर पांघरलेला होता. तासगाव-सांगलीच्या पंचक्रोशीत या जोगळेकर कुटुंबालाच लोकांनी एक श्रद्धास्थान मानले होते. त्या जनश्रद्धेचे सगुण रूप म्हणून विठ्ठलदादा काल-परवापर्यंत घाबरत होते.

इतक्या बाळबोध घरातील उमलता तरुण सांगलीच्या इंजिनिअरिंग कॉलेजमधून पदवीधर झाला. याच वयात त्यांच्यावर त्यांचे मामा कै. दत्त आपटे यांच्या देशप्रेमाचा, अफाट वाचनाचा आणि जनसंपर्काचा प्रभाव पडला. इंजिनिअर झाल्यावर ते स्वतंत्र भारताच्या उभारणीतील आपला सहभाग देण्याच्या ईर्ष्येने कोयना प्रकल्पावर रुजू झाले. धरणाच्या बांधकामापासून तिथल्या दऱ्या-खोऱ्यांतून आणि अरण्यातून त्यांचा संचार घडला. निसर्गाच्या या आगळ्या अनुभवातून त्यांच्या सुसंस्कृत तारुण्याला नवी उंची मिळाली. त्याचबरोबर धरणाचा जगडव्याळ प्रकल्प पूर्ण होईपर्यंत या साऱ्या खटाटोपाचा हेतू कोणता, असा एक संभ्रम त्यांच्या मनाला ग्रासू लागला. गांधीजींचा ग्रामीण भारत आणि नेहरूंचा उदयोन्मुख उद्योगी भारत या दोन्ही विचारांचे द्वंद त्यांच्या मनात फिरू लागले. त्याचा निर्णय म्हणून, कोयनेतून निर्माण होणारी विद्युत ऊर्जा उद्याच्या जगापुढे प्रचंड भस्मासुर उभा करणार याचा त्यांना साक्षात्कार

झाला. त्यातच कोयनेला १९६७ च्या अखेरीस झालेला भूकंप आणि तेथील उद्ध्वस्त जीवन त्यांनी डोळ्यादेखत पाहिले. मग गाडी-बंगल्याची सरकारी उच्चपदाची नोकरी सोडून देण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला.

सांगलीत येऊन सहकारी उद्योग सुरू करण्यासाठी त्यांना त्यांचे मामा दत्त आपटे आणि त्यांचे प्रेरणास्थान वसंतदादा पाटील यांनी सर्वतोपरी प्रोत्साहन दिले. जुन्या सांगलीतील कारखानदार रघुनाथराव भिडे यांनी शिवसदन सहकारी संस्थेचे अध्यक्षपद घेतले. या साऱ्या टीममध्ये थोर अभियंता वि.ह.केळकर, आवटी, गणपतराव आरवाडे अशी दिग्गज मंडळी काम करत होती. त्यांचे कोयनेपासूनचे कनिष्ठ सहकारी सुरेश आपटे हे जोगळेकरांच्या जोडीला आल्यानंतर या संस्थेने ग्रामीण भागातील गरजा आणि विकास डोळ्यांसमोर ठेवून प्रचंड उत्पादन सुरू केले. शेतकरी आणि शेतमजुरांसाठी छोटी घरकुले, तयार गोठे, पाण्याच्या टाक्या अशी उत्पादने सुरू झाली. त्या काळात पश्चिम महाराष्ट्रातील सहकारी उद्योग भरात आलेला होता. त्या माध्यमातून ग्रामीण भागात पोचणे आणि शेतकऱ्यांच्या गरजा भागविणे शक्य झाले. त्यातूनच गोबरगॅस व बायोगॅस संयंत्रे उभारणीचे काम सुरू झाले आणि ऊर्जा क्षेत्रातील नवी दिशा जोगळेकरांच्या संशोधक दृष्टीला मिळाली. यासाठी लागणारा कच्चा माल प्रचंड प्रमाणात उपलब्ध असतो आणि त्यापासून निर्माण होणारी ऊर्जा देशाला स्वयंपूर्ण बनवू शकते, हे त्या-त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ लोकांना जाणवू लागले. केंद्र सरकारचे अपारंपरिक ऊर्जा खात्याचे सचिव आणि शास्त्रज्ञ कै.महेश्वर दयाळ यांनी श्री.जोगळेकरांना भरपूर वाव दिला आणि सांगलीसारख्या आडवळणी गावात याविषयाच्या संशोधनासाठी प्रचंड प्रयोगशाळा उभी राहिली.

विद्यार्थिदशेपासून कष्ट आणि अभ्यास यांच्या संयोगाने समृद्ध झालेले जोगळेकरांचे जीवन त्यांच्या पंचाहत्तराव्या वर्षी दैनंदिन उद्योगातून निवृत्त झाले. तासगावच्या वडिलार्जित मळ्यात त्यांनी वानप्रस्थ स्वीकारला, पण त्यांच्यातील नैसर्गिक आणि पारंपरिक ऊर्जा अधिकच काम करू लागली. आजवरच्या अनुभवांचा आणि व्यासंगाचा उपयोग करण्यासाठी त्यांनी लेखनाचा छंद विकसित केला. राजगोपालाचारींनी इंग्रजीत रूपांतरित केलेले रामायण त्यांनी मराठीत आणले. त्या पुस्तकाला लोकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. त्यामुळेच पाठोपाठ महाभारताचीही मराठी आवृत्ती

त्यांनी प्रकाशित केली. त्यांच्या अनुभवांचे शब्दांकन म्हणून त्यांची 'शाश्वत ऊर्जेची शोधयात्रा' ग्रंथबद्ध झाली. या सर्वच पुस्तकांना बाहेरचा कोणी मोठा प्रकाशक शोधावा लागलाच नाही, पण सुजाण वाचकांनी त्या पुस्तकांचे भरभरून स्वागत केले. लुई फिशर या अमेरिकन पत्रकाराचा 'महात्मा गांधी : हिज लाईफ अँड टाइम्स' हा ग्रंथ त्यांनी अनेकदा वाचला होता. जगभरच्या व्यासंगी वाचकांमध्ये हे इंग्रजी पुस्तक विलक्षण लोकप्रिय झालेले होते; पण गेल्या सत्तर वर्षांत ते पुस्तक मराठीत आलेले नव्हते, ते विठ्ठलदादांनी भाषांतरित केले. पुण्याच्या साधना प्रकाशनाने गेल्या १ सप्टेंबर २०१९ रोजी ते ७०० पृष्ठांचे पुस्तक प्रकाशित केले आणि आश्चर्य म्हणजे, एकाच महिन्याने २ ऑक्टोबर २०१९ रोजी त्याची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित झाली. गांधीजीवर श्रद्धा असलेला विठ्ठलदादांसारखा हळव्या मनाचा अनुयायी पुण्याच्या प्रकाशन समारंभात त्यांचे मनोगत व्यक्त करताना ओक्साबोकशी रडला, हे भरगच्च भरलेल्या सभागृहाला निःशब्द आणि स्तब्ध करून गेले.

गेल्या सुमारे वर्षभरात त्यांनी लेखनाचा तो व्यासंग चालू ठेवला होता, परंतु वयपरतवे त्यांची लेखणी मनासारखी न धावता ती कुरकुरत होती, असे आम्हा निकटवर्तीयांना जाणवू लागले होते. तरीही त्यांनी आपल्या आयुष्याची काही स्मरणचित्रे नुकतीच लिहिली आहेत. अगदी आदल्या दिवशीपर्यंत त्यांचा फोनवरून आमच्यासारख्या अनेकांशी संवाद चालू राहिला होता आणि तितक्याच नव्या उमेदीने नवे संकल्प चालू राहिले होते. दि.१५ ऑगस्टच्या दुपारी त्यांची भेट घेण्यासाठी आम्ही काही जण तासगावला जाण्याचे ठरलेही होते. त्या वेळी सहकार, ऊर्जा, लेखन-प्रकाशन अशा अनेक घरगुती विषयांवर काही विचारमंथन अपेक्षित होते. पण ते सारेच आता जिथल्या तिथे थांबले! आम्हा साऱ्या आप्तस्वकीयांमध्ये ते वयाने, बुद्धीने, मनाने, व्यासंगाने ज्येष्ठ होते. हीच त्यांची भूमिका तासगाव परिसरात होती. त्यामुळे त्या सर्व विश्वाला वडिलधारे माणूस गेल्याचे स्वाभाविक दुःख आहे; त्याचबरोबर त्यांनी दिलेल्या संस्कारांमुळे ते दुःख पाठीवर टाकून समृद्ध जीवनाची वाटचाल हसत-खेळत जगण्याचा मंत्रही अनुसरला पाहिजे, ही जाणीव आहे.

वसंत आपटे

किलोस्करवाडी-सांगली

Mob. 9561390890

विनम्र अभिवादन

१ सप्टेंबर २०१९ रोजी, पुणे येथे कुमार केतकर प्रमुख पाहुणे व रावसाहेब कसबे अध्यक्ष असलेल्या समारंभात हे पुस्तक प्रकाशित झाले. त्यावेळी पुस्तकाचे अनुवादक ८६ वर्षांचे वि. रा. जोगळेकर यांनी आपल्या छोट्या भाषणातून उपस्थित श्रोत्यांची मने जिंकली होती. एक महिन्यातच या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती आणायची लागली होती. तिसऱ्या आवृत्तीचे प्रकाशन तासगाव किंवा सांगली येथे करायचे नियोजन आम्ही करित होतो.

आणि कालच्या १४ ऑगस्टला बातमी आली, वि. रा. जोगळेकर गेले. आम्ही स्तब्धच झालो... पण कोरोना कालखंड संपल्यावर तो कार्यक्रम होईल!

... संपादक

साधना प्रकाशनाचे नवे पुस्तक

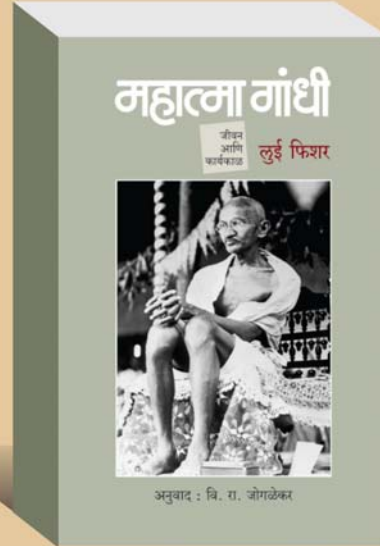
महात्मा गांधी

जीवन आणि कार्य

लेखक : लुई फिशर

अनुवाद : वि. रा. जोगळेकर

१९१८ मध्ये पहिल्या महायुद्धात सैनिकांच्या मदतीला स्वयंसेवक राहिलेल्या, काही काळ शिक्षक म्हणून वावरलेल्या आणि त्यानंतर 'न्यूयॉर्क टाइम्स' व अन्य इंग्रजी दैनिकांसाठी पत्रकार म्हणून काम केलेल्या लुई फिशर यांनी, दोन दशके रशियात व दोन दशके युरोपात पत्रकारिता केली. 'मेन अँड पोलिटिक्स' या पुस्तकामुळे ते प्रसिद्धीला आले, नंतर त्यांनी लेनिन, स्टॅलिन, हिटलर यांच्यावरही पुस्तके लिहिली. १९४२ च्या जूनमध्ये ते पहिल्यांदा भारतात आले आणि गांधींना भेटले. त्यानंतर दहा वर्षांनी त्यांचे The Life of Mahatma Gandhi हे पुस्तक प्रकाशित झाले. हेच पुस्तक वाचून रिचर्ड अटनबरो या ब्रिटीश दिग्दर्शकाने 'गांधी' हा चित्रपट केला, त्याला सर्वोत्कृष्ट सिनेमा व सर्वोत्कृष्ट दिग्दर्शक यासह आठ ऑस्कर पुरस्कार मिळाले. ते पुस्तक प्रथमच मराठीत येत आहे.

पृष्ठे : ७५० अधिक १६ पाने छायाचित्रे
किंमत : पेपरबॅक ७०० रुपये । सवलतीत ५०० रुपये
हार्डबाऊंड ८०० रुपये । सवलतीत ६०० रुपये
(ट.ख.वेगळा)

also available at
amazon.in

संपर्क

साधना प्रकाशन

४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०

Ph. 020 24459635 / mediasadhana@gmail.com

साधना साप्ताहिक :
१२ सप्टेंबर २०२०

Registered Licence to Post Without Prepayment of Postage No. WPP- 6 /31-12-2020
एन.डी.नं.आर.एन.आय.१६०१/५७ Postal Registration No. PCW/080/2018-2020
Posted at PUNE PSO GPO 411001 / EveryThursday, Date of Posting : 3-9-2020 / Date of Publication : 3-9-2020

Today's good mood is
brought to you by

*on purchase of 1.5 Kg & above Monginis Birthday Cake, Wedding Cake or Special Cake. T&C apply. Limited period offer.

Have you
tried our
latest items ?

New items launched
every month

Prawns Rissois

Duet Choco Bix

Chicken Chops

Brownie Magic

Chocolate Croissant